

‘I he taimi ‘oku pekia fakafokifā ai ha tokotaha

Ko ha tūhulu ki he ngaahi sēvesi ‘a e kolonaá ‘i
Aotearoa Nu‘u Silá

Tongan translation

MINISTRY OF
JUSTICE
Tābu o te Ture

Fakahokohokó

TALATEU	3
TOKONI 'OKU MA'U ATÚ	4
NGAAHI LEA 'OKU MAU NGĀŪE'AKÍ	5
KO E FA'UNGA NGĀŪE 'A E KOLONAÁ	6
TAIMI KI HE NGAARI ME'A 'OKU HOKÓ	8
NGAAHI FUOFUA 'AHÓ	10
KO E HĀ 'A E ME'A 'OKU HOKO ATU KI AI?	16
NGAAHI FAKAKIKIHI FAKALAO	19
SITEPU AOFANGATUKÚ: KO E TALA TU'UTU'UNI 'A E KOLONAÁ	21
MA'U ATU 'O HA NGAARI PEPA MEÍ HA FAILE 'A E KOLONAÁ	22
FAKAMATALA FAKALAHÍ	24

TALATEÚ

Mālō e lelei,

Kuo 'oatu 'a e ki'i tohí ni koe'uhí kuo pekia fakafokifā ha tokotaha 'okú ke 'ilo'i pea kuo fakahoko atu 'a 'ene pekiá ki he kolonaá. 'Oku mau fakahoko atu 'a 'emau fie kaungā ongo'i mo'oni mo koe mo ho fāmilí mo e kāingá.

'Oku fakatotolo'i 'e he kolonaá 'i he taimí ni 'a e ngaahi tupu'anga mo e ngaahi tūkunga 'o 'ene pekiá, pea te ne fakakaukau'i pe 'e 'i ai ha ngaahi fakamatala pe ngaahi fokotu'u 'e lava 'o fakahoko 'e ala fakasi'isi'i ai ha faingamālie ke toe hoko ai 'a ha ngaahi pekia 'i ha ngaahi tūkunga tatau 'i he kaha'ú.

'Oku mahino kiate kimautilu 'e 'ikai te ke 'ilo ma'u pē 'a e me'a ke ke 'amanakí atu ki ai mei he founa ngāue ko 'ení, kau ai 'a e lōloa 'o e taimi 'e fakahoko ai. 'E lava ke laui māhina, pea 'i he taimi lahi 'oku laui ta'u, 'a hono fakahoko kakató. Ko e ki'i tohí ni 'e tokoni atu ia ke ke mahino'i ai 'a e me'a kuo hoko 'i he'ene a'u mai ki he taimi ní pea mo e me'a ke ke 'amanakí atu 'e hoko 'i he kaha'ú.

'Oku mau 'amanaki foki 'e 'aonga atu 'a e ki'i tohí ni 'i hono tali 'o ha'o ngaahi fehu'i kehe fekau'aki mo e founa ngāue 'a e kolonaá. Kapau 'oku 'ikai mahino ha me'a, pe 'oku 'i ai ha'o ngaahi fehu'i lahi ange, kātaki 'o fetu'utaki ki he tokotaha 'okú ne tokanga'i 'a ho'o keisi 'i he fakamaau'anga kolonaá. 'Oku ma'u 'a hono hingoá mo e ngaahi fakaikiiki 'i he tohi na'e 'oatu fakataha mo e ki'i tohí ni. Te ke ala fie tohi'i hifo kinautilu 'i lalo.

KO E TOKOTAHA 'OKÚ NE TOKANGA'I 'A E KEISÍ KO:

FETU'UTAKÍ:

'Oku mahu'inga kiate kimautilu ke mau tauhi 'a hono 'oatu 'o e fakamatala fakamuimui tahá ki he kau fakafofonga 'o e fāmilí mo e kāingá. Kātaki 'o tauhi 'a hono fakahoko atu ki he tokotaha 'okú ne tokanga'i 'a e keisi ha ngaahi kupu 'o e fāmilí pe kāingá 'oku fiema'u ke tānaki atu ki he lisí. 'Oku mahu'inga 'eni he 'oku fakapapau'i ai 'e lava ke mau fakahā atu ki he ngaahi kupu 'o e fāmilí mo e kāingá ha ngaahi fakamatala mahu'inga fo'ou ke vahevahe atu.

Koe'uhí 'e lava ke maa'uloloa 'a e founa ngāue ni, 'oku toe mahu'inga foki ke ke kei fakahā mai 'a ho ngaahi fakaikiiki ki he fetu'utakí, tautautefito kapau 'e liliu ho tu'asilá, fika telefoní pe 'imeilí.

Faka'apa'apa atu,

Ngaahi Sēvesi 'a e Fakamaau'anga Kolonaá
coronialservices.justice.govt.nz

TOKONI 'OKU MA'U ATÚ

'I he taimi 'oku pekia fakafokifā ai ha tokotaha 'okú ke 'ilo'í, 'e lava ke hoko ia ko ha taimi fakamamahi mo faingata'a mo'oni – 'o toe mahulu ange ia 'i he taimi 'oku fihí ai 'a hono tūkungá, pe ko ha 'ikai mahino 'a e tupu'anga 'o e pekiá. Te ke ala ma'u mo ho fāmilí mo e kāingá ha tokoni 'iate kimoutolu pē pea 'i homou komiunitií. Ka neongo iá, kapau 'okú ke ongo'i 'okú ke fiema'u ha tokoni lahi ange, 'e lava ke tokoni atu 'a e ngaahi kautaha ko 'ení 'i ha ngaahi founga kehekehe:

ACC

Ki ha tokoni fakapa'anga kapau kuo pekia ha mēmipa 'o e fāmilí pe kāingá mei ha fakatu'utāmaki. Telefoni ta'etotongi: 0800 101 996.

Uepisaití: acc.co.nz/im-injured/financial-support/financial-support-after-death

After a Suicide

Ko ha sēvesi tokoni 'i he 'initaneti 'oku fakahoko atu 'e he Mental Health Foundation ma'á e ngaahi fāmilí mo e kāingá kuo uesia 'e ha tāonakita. Uepisaití: afterasuicide.nz

Births, Deaths and Marriages (BDM)

Ki he ngaahi tohi fakamo'oni maté. Telefoni ta'etotongi: 0800 225 252.

'Īmeilí: bdm.nz@dia.govt.nz Uepisaití: govt.nz/organisations/births-deaths-and-marriages/

Community Law Centres

Ki ha fale'i fakalao ta'etotongi ma'a kinautolu 'oku nau fiema'u iá.

Uepisaití: communitylaw.org.nz

Sands

Tokoni ma'á e ngaahi mātu'a 'oku nau tengihia hili ha fā'ele mate pe pekia 'a ha tama toki fā'ele'i.

Uepisaití: sands.org.nz

SIDS and Kids NZ

Ki ha tokoni houa 'e 24 ma'á e ngaahi fāmilí mo e kāingá hili ha pekia ta'e'amanekina 'a ha ki'i pēpē. Telefoni ta'etotongi: 0800 164 455. Uepisaití: sidsandkids.org.nz

Te Hokinga ā Wairua – End of Life Service

Ki he ngaahi fakamatala kotoa pē kuo pulusi 'e he pule'angá fekau'aki mo e ngata 'a e mo'uí. Uepisaití: endoflife.services.govt.nz

Manaaki Tāngata – Victim Support

Ki ha tokoni fakahangatonu mo e fakaeloto houa 'e 24 ma'á kinautolu kuo uesia 'e ha faihia mo ha a'usia fakamanavahē (trauma). Telefoni ta'etotongi: 0800 842 846. Uepisaití: victimsupport.org.nz

Whetūrangitia

Tokoni ma'á e fāmilí mo e kāingá hili ha pekia 'a ha ki'i leka.

Uepisaití: wheturangitia.services.govt.nz/infant-or-child-death

Te Hiranga Tangata – Work and Income

Ki ha tokoni fakapa'anga ke tokoni atu ki he ngaahi fakamole 'o ha 'apisia ('e fakafuofua pē ki he tu'unga 'o ho'o pa'anga hū mai).

Telefoni ta'etotongi: 0800 559 009.

Uepisaití: workandincome.govt.nz/eligibility/urgent-costs/bereavement

NGAAHI LEA ‘OKU MAU NGĀUE‘AKÍ

‘Ōfisi (Chambers)

Ko e ‘ōfisi ‘o ha kolonā.

Fakakikihi fakalao ‘i he ‘ōfisi

Ko e taha ‘eni ‘i ha founa ‘e ua ke aofangatuku‘aki ha faka‘eke‘eke fakalao. ‘Oku fakahoko ia ‘i he ‘ōfisi ‘o e kolonāā pea ‘oku ‘ikai lava ke ‘alu atu ha kakai ia ki ai. ‘Oku toe ui ia ko e ‘fakakikihi ‘i he ngaahi pepá’ (hearing on the papers).

Kolonā

Ko ha ‘ōfisa faka-e-fakamaau‘anga, hangē ko ha fakamaau, ‘okú ne fakatoto‘i ‘a e ngaahi tupu‘anga mo e ngaahi tūkunga ‘o ha pekia pea ‘okú ne fakakaukau‘i pe ‘e ‘i ai ha ngaahi fokotu‘u ‘e lava ‘o fakahoko ‘e ala fakasi‘isi‘i ai ha faingamālie ke toe hoko ia ha pekia ‘i ha ngaahi tūkunga tatau ‘i he kaha‘ú.

Tu‘utu‘uni (Finding)

Ko ha tu‘utu‘uni ia ‘a e kolonāā kuo hiki tohi felāve‘i mo e ngaahi tupu‘anga mo e ngaahi tūkunga ‘o e pekiá. ‘Oku ‘omai ‘eni ‘i he ngata‘anga ‘o e halanga ngāue fakakolonāā.

Hopo Faka‘eke‘eke Hili Ha Pekia (Inquest)

Ko e taha ‘eni ‘i ha founa ‘e ua ke aofangatuku‘aki ha faka‘eke‘eke fakalao. Ko ha fakamaau ‘eni ‘oku fakahoko ‘i ha fale hopo ‘o ‘atā atu ki he kakai ‘o fanongo ai ‘a e kolonāā ki ha kau fakamo‘oni fekau‘aki mo e ngaahi mo‘oni‘i me‘a ‘oku kaunga ki he pekiá. Ko e angamaheni ‘e lava ha fa‘ahinga taha pē ‘o ‘alu atu ki ai.

Faka‘eke‘eke Fakalao (Inquiry)

Ko e fakatoto faka‘ofisiale ‘a e kolonāā ke vakai ki he ngaahi tupu‘angá mo e ngaahi tūkunga ‘o ha pekia.

NIIO

‘Ōfisi Fakafonua ki he Fuofua Fakatoto‘ó (National Initial Investigation Office). ‘Oku fa‘a ui ia ‘i he taimi ‘e ni‘ihi ko e ‘ōfisi ‘o e Kolonā Faifatongiá (Duty Coroner). Ko e ‘ōfisi ni ko e kongá ia ‘o e Te Tāhū o te Ture – ‘Iuniti ki he Ngaahi Sēvesi ‘a e Fakamaau‘anga Kolonāā (Coronial Services Unit) ‘a e Potungāue ki he Fakamaau‘angá (Ministry of Justice).

Toketā Pātologia (Pathologist)

Ko ha toketā ako‘i makehe ia ‘okú ne sivi ‘a e ngaahi sino ‘o e kau pekiá ke ‘ilo‘i ‘a e tupu‘anga fakafaito‘o ‘o e pekiá.

Sivi ‘o e pekiá (Post-mortem examination)

Ko hano tafa ke sivi ‘a e pekiá. Ko hano sivi fakafaito‘o ‘e ha toketā pātologia ‘o e sino ‘o e tokotaha kuo pekiá.

KO E FA'UNGA NGĀUE 'A KOLONĀĀ

Ko e hā 'a e kolonā?

Ko e kolonāā 'oku hangē pē ia ko ha fakamaau. Ko ha kau 'ōfisa faka-e-fakamaau'anga tu'u tau'atāina kinautolu 'oku nau fakatotolo'i mo tala ha tu'utu'uni 'oku kaunga ki ha ngaahi pekia fakafokifā mo ta'e'amanekina 'i Aotearoa Nu'u Sila.

Ke fokotu'u ke hoko ko ha kolonā, kuo pau ki ha tokotaha ke 'osi 'i ai ha'ā ne tohi fakamo'oni ngāue (practising certificate) ko ha loea taukapo fakalao (barrister) pe fakafofonga lao (solicitor) 'o 'ikai toe si'i hifo 'i he ta'u 'e nima. 'Oku fokotu'u 'a e kau kolonā 'e he Kōvana-Senialé 'i hono fale'i 'e he Āteni-Senialé mo e Minisitā ki he Fakamaau'angā.

Ko e hā 'a e fatongia 'o e kolonā?

'Oku nau fakatotolo'i 'a e ngaahi tupu'anga mo e ngaahi tūkunga 'o ha pekia fakafokifā pe 'ikai hā mahino 'a hono 'uhingā.

Ko e fatongia 'o e kolonā ko hono kumi 'a e ngaahi tupu'anga mo e ngaahi tūkunga 'o ha pekia fakafokifā pe 'ikai hā mahino 'a hono 'uhingā.

'E lava ke hā ngalikehe 'a e kau ki ai 'a e kolonāā 'i he taimi 'oku ala 'osi hā mahino ai 'a e ngaahi 'uhinga ki ha pekia. Ka neongo iā, 'oku 'i ai 'a e fatongia mahu'inga 'o e kau kolonāā 'i he sōsaieti 'o Nu'u Silā. Ko e fatongia ia 'o ha kolonā ke ne fakapapau'i, 'i he tu'unga 'e ala malava lahi tahā, 'a e ngaahi mo'oni'i me'a na'e iku ai ki he pekia 'a ha tokotaha.

'I he ngata'anga 'o 'ene fakatotolō, 'e tuku atu 'e he kolonāā 'a 'ene ngaahi tala tu'utu'uni kau ki he pekia 'a e tokotaha ko iā. Ko e olā ko ha tu'utu'uni ia 'a e kolonāā kuo hiki tohi felāve'i mo e ngaahi tupu'anga mo e ngaahi tūkunga 'o e pekia ko iā.

'E ala 'ilo 'e he kolonāā ha ngaahi me'a lolotonga 'o 'ene fakatotolo'i ha pekia 'a ha

tokotaha 'a ia 'e ala tokoni ke fakahaofi ai ha mo'ui 'a ha tokotaha kehe 'i he kaha'ū. Kapau 'oku taau ke fakahoko, 'e ala fili 'e he kolonāā ke fakahoko ha'ā ne lau pea mo/pe ko ha ngaahi fokotu'u ke tokoni ke faka'ehi'ehi me'i ha toe hoko 'a ha ngaahi pekia 'i he ngaahi tūkunga natula tatau.

Kuo fakahoko 'e he kau kolonāā ha ngaahi fokotu'u ke liliu ha ngaahi kongā 'o e hala pule'angā, fokotu'u ha ngaahi 'ā vahevahe 'i he ngaahi kolosi'anga 'i he halanga lēlué, fakalelei'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a ha kautaha, tokoni ke fakalelei'i 'a e malu mo e hao 'i he ngāue'angā, pea kaunga atu ki ha ngaahi me'a kehekehe ke fakasi'isi'i ai ha ngaahi pekia 'oku ala ta'ofi me'i ha'ā ne hoko pea ke hoko ai 'a Aotearoa ko ha feitu'u malu ange ma'ā e tokotaha kotoa pē. 'Oku 'ikai ke taumu'a ha kolonā ia ke tukuaki'i pe tautea ha kakai. 'Oku 'ikai ke nau faitu'utu'uni kinautolu ki ha mo'ua sivile pe faihia.

'Oku līpooti kotoa atu 'a e ngaahi pekia kotoa pē 'i Aotearoa Nu'u Sila ki he kolonā?

'Ikai, ko e ni'ihi pē. 'I he lahi taha 'o e ngaahi keisi, 'oku pekia 'a e kaka'i me'i he ngaahi tupu'anga fakaenatula, hangē ko ha ngaahi faingata'a fakaesino kuo hoko ki he'enua mo'u'i, toulekeleka pe ko ha ngaahi tu'unga fakafaito'o na'e 'osi 'ilo'i. Ko e ngaahi pekia ia ko 'eni 'oku 'ikai fiema'u ia ke līpooti atu ki he kolonāā. 'Oku hoko 'eni koe'uhi:

- 'oku mahino fe'unga pē 'a e tupu'anga ia 'o e pekiā ki he kau ngāue fakafaito'o fakapolofesinalé pea mo e kau Polisi; pea
- 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi tūkunga ia fekau'aki mo e pekia ko iā ke makatu'unga me'i ai ha hoha'a 'a e kau Polisi, ha kolonā pe ko ha va'a ngāue kehe ke nau toe fakatotolo'i lahi ange ai ia.

'I he taimi 'e ni'ihi, 'i he ngaahi keisi kuo pekia ai ha tokotaha 'i ha founga 'oku hā ko ha ngaahi tupu'anga fakaenatula pē,

'e ala ongo' 'i he he'ene GP 'e 'ikai ke ne lava 'o fakamo'oni 'i ha tohi fakamo'oni mate koe'uhí 'oku 'ikai ke ne pau'ia 'i he tupu'anga na'e ngalingali tupunga mei ai 'a e pekiá. 'E lava ha GP 'o talanoa mo ha kolonā fekau'aki mo e me'a ko iá. Kapau 'oku 'ikai 'ilo 'e he GP 'a e 'uhinga na'e ngalingali tupunga mei ai 'a e pekiá pea 'ikai ke ne lava ai 'o fakamo'oni 'i he tohi fakamo'oni maté, kuo pau ke fakahoko atu 'e he toketaá 'a e pekia ko iá ki he kolonaá.

'Oku 'i ai mo e ngaahi fa'ahinga keisi 'e ni'ihi kuo pau ke fakatotoloi ia 'e ha kolonaá. Kapau 'okú ke fie lau fekau'aki mo e ngaahi keisi ni, kātaki 'o huke ki he peesi 18.

Ko e hā 'a e 'luniti ki he Ngaahi Sēvesi 'a e Fakamaau'anga Kolonā?

Ko e Fakamaau'anga 'a e Kau Kolonaá 'oku 'i ai 'a e kau kolonā tu'uma'u 'oku a'u hake ki he toko 20, kau ai 'a e Kolonā Pulé mo e Tokoni Kolonā Pulé, fakataha mo ha kau kolonā ngāue fakataimi fakalahi 'oku fokotu'u ki ai mef he taimi ki he taimi. Ko e Fakamaau'anga 'a e Kau Kolonaá 'oku pule'i ia 'e he Lao ki he Kau Kolonaá (Coroners Act) 2006. Te ke lava 'o lau ha fakamatala

lahi ange fekau'aki mo e Laó 'i he 'initaneti 'aki ha'o fekumi ki he 'Coroners Act 2006'.

'Oku 'oatu 'e he Te Tāhū o te Ture – Potungāue ki he Fakamaau'angá 'a e tokoni fakahoko ngāue ki he kau kolonaá koe'uhí ke ne nau lava ai 'o fakahoko vave mo ola lelei 'a honau fatongiá. Ko e kongá 'o e Potungāue 'okú ne fakahoko 'ení 'oku ui ia ko e 'luniti ki he Ngaahi Sēvesi 'a e Fakamaau'anga Kolonaá, 'a ia 'oku kau ki ai 'a e kau fokotu'utu'u ngāue NIIO, kau ngāue 'oku nau tokanga'i 'a e ngaahi keisi, kau fakahoko ngāue mo ha ni'ihi kehe.

Ko e kolonā takitaha 'oku 'i ai 'a 'ene tokotaha 'okú ne tokanga'i 'a e ngaahi keisi. Ko e kau ngāue ia 'a e Potungāue, kae 'ikai ko e kau kolonaá, 'oku nau fakafetu'utaki mo e ngaahi fāmilí mo e kāingá. Ko e tokotaha tefito te mou fetu'utaki ko e tokotaha 'okú ne tokanga'i ho'o keisi 'a ia 'okú ne ngāue mo e kolonā 'oku vahe'i ke ne faka'eke'eke ki he pekia 'a e kupu 'o ho fāmilí pe kāingá.

'Oku ngāue 'a e kau ngāue 'a e Kau Kolonaá mo e Ngaahi Sēvesi 'a e Fakamaau'anga Kolonaá 'i he ngaahi 'ōfisi fakavahe 'i he kotoa 'o Aotearoa.

KO E HĀ 'A E ME'A 'OKU FIEMA'U KE U FAKAHOKO 'I HE LOLOTONGA 'O E HALANGA NGĀUE FAKAKOLONĀ?

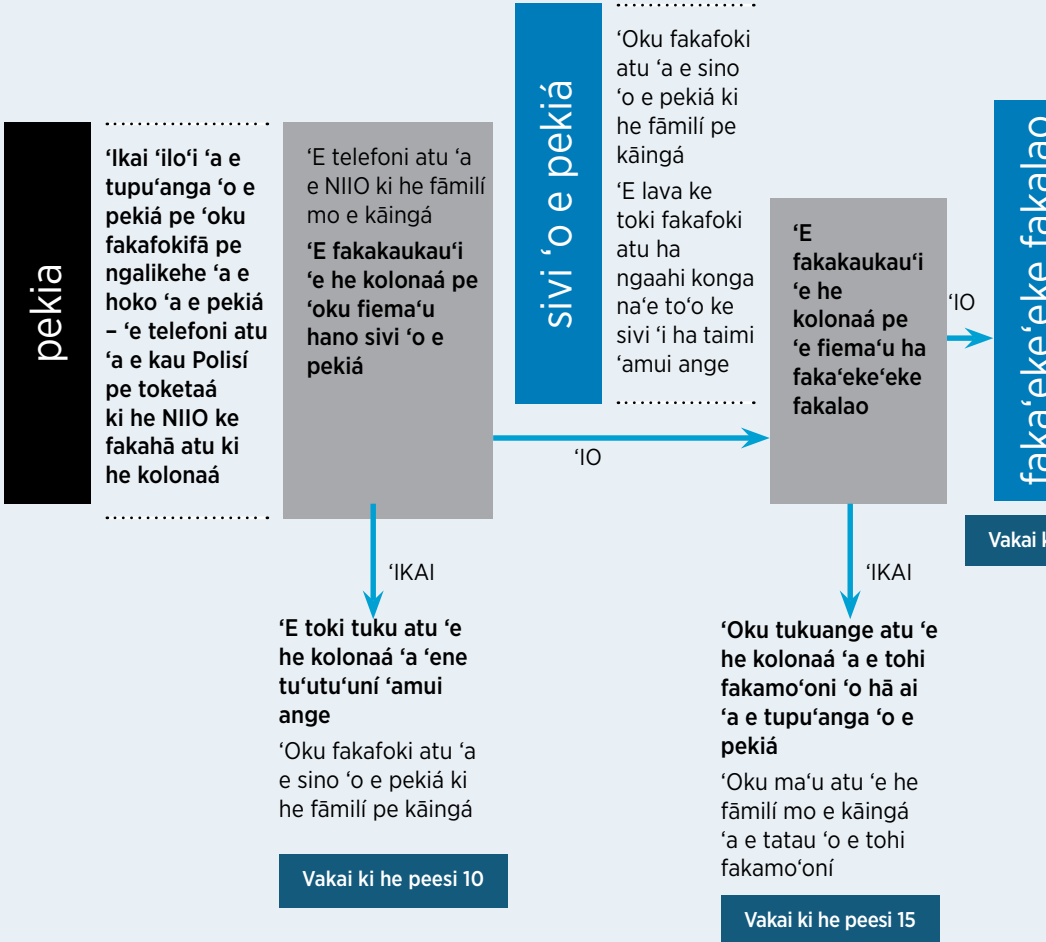
Kātaki 'o fakapapau'i 'oku mau ma'u ha ngaahi liliu ki ho ngaahi fakaikiiki ki he fetu'utaki pea tali mai ha ngaahi fetu'utaki atu mef he NIIO pe ko e tokotaha 'okú ne tokanga'i 'a ho'o keisi. Kapau 'e pehē 'e he kolonaá ke fakahoko ha hopo faka'eke'eke (ha fakakikihi fakalao 'i he fakamaau'angá), 'e fakahā atu 'e he tokotaha 'okú ne tokanga'i ho'o keisi 'a e founa te ke kau mai ai ki ai.

FAKATOKANGA'I 'O E NGAHI ME'A FAKA-E-'ULUNGĀANGA FAKAFONUÁ MO FAKALAUMĀLIÉ

'Oku mahu'ing ki he kolonaá ke ne mahino'i 'a ho'omou ngaahi fiema'u felāve'i mo homou 'ulungāanga fakafonuá mo fakalaumālié 'i he lolotonga 'o e vaha'a taimi ko 'ení. Kātaki 'o telefoni ki he NIIO ke fakahā atu kiate kinautolu 'a e founa 'e ala fakalato ai 'a ho'omou ngaahi fiema'u felāve'i mo homou ngaahi 'ulungāanga fakafonuá mo fakalaumālié.

'E lava ke 'i ai ha'o tokotaha taukave (tokotaha poupu), kaumātua, faifekau, pe fale'i fakalaumālie mo koe 'i ha fa'ahinga kongá pē 'o e founa ngāue 'a e kolonaá.

TAIMI KI HE NGAARI ME'A 'OKU HOKÓ

ki he peesi 16

'E fakakaukau'i 'e he kolonāā pe 'okú ne ma'u ha fakamatala fe'unga

'IKAI

fakahoko ha fakatotolo lahi ange

'E ala ta'ofi fakataimi 'a e faka'eke'eke 'a e kolonāā tupu meí ha ngaahi founa ngāue kehe, hangē ko 'ení, ko ha fakatotolo 'a e kau Polisi' *'Elava ke ki'i fuoloa pea toki hoko atu 'a e keisi 'a e kolonāā*

Vakai ki he peesi 19

'IO

'E fakakaukau'i 'e he kolonāā pe 'e fiema'u ha hopo faka'eke'eke (inquest)

'IO

hopo faka'eke'eke hili ha pekia

'IKAI

'E fakakaukau'i 'e he kolonā ha 'fakakikihi 'i he ngaahi pepá' pea tuku atu 'a 'ene tu'utu'uní

'Oku ma'u atu 'e he fāmilí mo e kāingá 'a e tatau 'o e tu'utu'uní

Vakai ki he peesi 20

.....

'Oku tuku atu 'e he kolonāā 'a 'ene tu'utu'uní

'Oku ma'u atu 'e he fāmilí mo e kāingá 'a e tatau 'o e tu'utu'uní

Vakai ki he peesi 21

NGAAHI FUOFUA 'AHÓ

'E ala tokoni atu kiate koe ke ke fakakaukau loto atu ki he me'a kuo 'osi hokó ke fakapapau'i 'okú ke mahino'i 'a e founga ngāue 'i he'ene a'u mai ki he taimi ko iá. Kapau 'okú ke fie lau fekau'aki mo e konga hono hoko 'o e faka'eke'eke fakalao 'a e kolonaá, kātaki 'o huke ki he peesi 16.

1. 'Oku fakahoko atu 'a e pekiá ki he kolonaá

Na'e pekia fakafokifā 'a ho'omou tokotaha pekiá, pea na'e fakahoko atu 'e he kau Polisi, pe ko ha tokotaha ngāue fakapolofesinale ki he mo'ui lelei, 'a 'ene pekiá ki he kolonaá. 'E fakahoko 'e he kau Polisi ha ngaahi fakatotolo ki he pekiá 'o fakafofonga'i 'a e kolonaá, pea te nau ala toe kamata'i foki ha'anau fakatotolo pē 'a kinautolu kapau 'oku nau pehē ko e pekiá na'e tupunga ia me'i ha faihia. Kapau 'e iku 'a e pekiá 'o fakahoko ai ha faka'ilo ki ha faihia, 'e ala tatali 'a e kolonaá ke kakato 'a e hopo hiá kimu'a peá ne toki fakakaukau'i pe 'e fiema'u ke fakahoko ha faka'eke'eke fakakolonaá.

Ko e hā 'a e 'uhinga na'e fakahoko atu ai 'a e mālōlō 'a 'eku tokotaha pekiá ki he kolonaá?

'I he taimi 'oku fakafokifā, 'ikai mahino, fita'a, hoko ta'e'amanekina ai ha pekia 'i ha 'uhinga fakafaito'o pe lolotonga 'o hano tokangaekina pe tauhi fakalao, kuo pau ke 'oatu ia ki he kolonaá.

'Oku lau ha pekia ko ha pekia ia lolotonga 'o hano 'tauhi pe tokangaekina fakalao' kapau na'e hoko ia lolotonga 'o ha 'i pilisone, fakahū 'e he kau Polisi pe 'i he tauhi pe tokangaekina 'e he Oranga Tamariki – Potungāue ki he Fānaú (Ministry for Children), pe 'i ha malumalu 'o ha tu'utu'uni faito'o kuo pau ke fakahoko, 'i he malumalu 'o ha lao ki he tu'unga lelei 'o e 'atama'i pe faingata'a'ia fakae'atama'i, pe ko ha ma'utangī 'e ha faito'o kona tapu.

'Oku toe fiema'u foki 'e he laó ha ngaahi pekia 'i ha tāonakita ke lipooti atu kinautolu ki he kolonaá, pea kuo pau foki ke fakahoko ha faka'eke'eke fakalao ki ai.

'OKU FOUNGA FĒFĒ 'A E KAU 'A E KAU POLISÍ 'I HE HALANGA NGĀUE FAKAKOLONĀ?

'Oku fakatotolo'i 'e he kau Polisi 'a e ngaahi makatu'unga mo e ngaahi tūkunga 'o e mālōlō 'a ho'omou tokotaha pekiá, 'o fakafofonga'i 'a e kolonaá. Te nau lava 'o kole atu kiate koe pe ko ha ngaahi kupu kehe 'o e fāmilí mo e kāingá ke mou fakahoko ha fakamatala faka'ofisiale fekau'aki mo ho'omou tokotaha pekiá pea mo e founga 'o 'ene pekiá.

'E 'oatu 'e he kau Polisi ki he kolonaá 'a e ngaahi fakamatala kotoa pē 'oku nau ma'u 'oku kaunga ki ai.

'I he ngaahi keisi 'e ni'ihí, 'e toe fakahoko foki 'e he kau Polisi ha fakatotolo ki ha faihia. Kapau 'e iku atu 'eni ki ha faka'ilo, 'e tatali 'a e kolonaá ke toki ngata ia kimu'a peá ne toki faitu'utu'uni pe 'e fiemau ke fakahoko ha faka'eke'eke fakakolonā.

'Oku 'i ai 'a e kau ngāue 'a e kau Polisi 'oku ui ko e kau 'ōfisa fakakolonā 'a ia 'oku nau ngāue ki he ngaahi me'a fakakolonaá mo nau fetu'utaki mo e kau ngāue 'a e 'luniti ki he Ngaahi Sēvesi 'a e Fakamaau'anga Kolonaá. Te ke ma'u atu 'a e ngaahi fakaiiki ki ho'o tokotaha fetu'utaki 'i he kau Polisi 'i he tohi na'e 'oatu kiate koe fakataha mo e ki'i tohi ni.

Ko hai te ne fakahoko mai kiate au ‘a e me‘a ‘oku lolotonga hoko?

‘E fetu‘utaki atu ha kau fakafongā meī he Ngaahi Sēvesi ‘a e Fakamaau‘anga Kolonaā pea mo e Potungāue Polisi fakatou‘osi ‘i he ngaahi fuofua ‘aho hili ‘a e pekiā ‘a ho‘o tokotaha pekiā. ‘E fiema‘u ke nau fepōtalanoa‘aki mo koe ko ha kongā ia ‘o e founa ngāue ki hono kumi ‘o ha ngaahi tali ma‘ā u mo ho fāmili mo e kāingā. ‘I he taimi ‘e ni‘ihi, ‘e fetu‘utaki fakahangatonu atu pē ‘a e kolonaā ia kiate koe kapau te ne fiema‘u ke fakahoko ‘eni.

Ko e **‘Ōfisi Fakafonua ki he Fuofua Fakatolō (National Initial Investigation Office pe NIIO)** ko e kongā ia ‘o e ‘luniti ki he Ngaahi Sēvesi ‘a e Fakamaau‘anga Kolonaā pea ‘oku nau ngāue ‘o fakafongā‘i ‘a e kolonaā. ‘E fetu‘utaki atu ha tokotaha meī he NIIO kiate koe fekau‘aki mo e ngaahi sitepu mahu‘inga ‘e ni‘ihi ‘e hoko atu ki ai. ‘Oku mahu‘inga ke ma‘u ‘e he NIIO mo e kolonaā ‘a e tokotaha fetu‘utaki totonū, pe tokotaha kāinga ofi ‘o e pekiā, ke nau fetu‘utaki ‘i he lolotonga ‘o e ngāue ni. Kapau ‘oku *‘ikai* ko koe ‘a e tokotaha totonu ke fakafongā‘i ‘a e fāmili tautonū, kātaki ‘o fakahā atu ki he NIIO pe ko hai ‘a e tokotaha totonu ki henī.

Te ke lava ‘o telefoni ki he NIIO ‘i he 0800 266 800 pe ‘imeili ki he nii0@justice.govt.nz. Kātaki ‘o fakatokanga‘i kapau kuo pekiā ‘a ho‘omou tokotaha pekiā ‘i ha founa ‘oku mahalō‘i ko ha fakapō, pea ko e Potungāue Polisi leva, ‘o ‘ikai ko e NIIO, ‘a e fai‘anga fetu‘utaki ma‘ā ū.

Kātaki ka ke mea‘i pē ko e kakai ko ia te nau fetu‘utaki atu kiate koe mo ho fāmili mo e kāingā ‘i he founa faka‘apa‘apa tahā ‘i he lolotonga ‘o e ngāue ni.

2. ‘E lava ke tu‘utu‘uni ‘e he kolonaā ke fakahoko ha sivi ‘o e pekiā

‘E lava ‘e he kolonaā ‘o tu‘utu‘uni ki ha toketā pātolosia ke ne fakakakato ha sivi ‘o e pekiā (tafa ‘o sivi) pea ‘oange ha līpooti ‘oku ‘i ai ‘a ‘enau fakakaukau fekau‘aki mo e ngaahi tupu‘anga ‘o e pekiā.

Ko e hā ‘a e ‘uhinga ka tu‘utu‘uni ai ‘e ha kolonā ke fakahoko ha sivi ‘o e pekiā?

Koe‘uhi ke mahino‘i ‘a e founa na‘e mālōlō ai ho‘omou tokotaha pekiā, ‘e lava ke tu‘utu‘uni ‘e he kolonaā hano fakahoko ‘o ha sivi ‘o e pekiā.

‘I hano **sivi kakato ‘o e pekiā**, ‘e feinga ‘a e toketā matotao ki he sinō mo e ngaahi kongokonga ‘o e sinō (pathologist pe pātolosia - ko ha toketā kuo ako‘i makehe) ke kumi ‘a e ngaahi tupu‘anga fakafaito‘o ‘o e pekiā ‘aki ‘a ‘ene sivi faka‘aufuli ‘a e sino ‘o e tokotaha pekiā, ‘i loto mo tu‘a.

‘I he taimi ‘e ni‘ihi ‘e lava ke tu‘utu‘uni ‘e he kolonaā ha toketā pātolosia ke ne fakahoko ha sivi fakangatanga pē, ‘oku ui ko ha **sivi si‘i ‘o e pekiā (lesser post-mortem)**. ‘I ha sivi pehē, ‘oku angamaheni ‘a hono sivi pē ‘i tu‘a ‘o e tokotaha pekiā, pe ko ha ngaahi kongā tu‘upau pē ‘o e sinō. ‘E lava ke to‘o ha ngaahi kongā ‘o hangē ko e toto ke fai hano sivi, pea ‘e ala ‘i ai ha ngaahi ‘ata fakafaito‘o ‘e faitaa‘i (hangē ko ha ngaahi faka‘ata).

‘E fēfē kapau ‘oku ‘ikai ke u loto au ke fakahoko ‘a hono sivi ‘o e pekiā?

‘Oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e fāmili tautonū ke nau fakahā ‘a ‘enau ta‘eloto ki ha sivi ‘o e pekiā, tukukehe kapau:

- ko e pekiā ko ha ola ia ‘o ha faihia (‘o hangē ko ha fakapō), pe
- kuo tu‘utu‘uni ‘e he kolonaā ke fakahoko leva he taimi ko iā hano sivi ‘o e pekiā koe‘uhi he ‘oku ‘i ai ha ‘uhinga lelei ke fakahoko ia, ‘o hangē ko ia kapau ‘e hoko hano toloi ke uesia ai ‘a e malava ‘e he toketā pātolosia ‘o vakai‘i ‘a e tupu‘anga ‘o e pekiā.

Kātaki 'o fakahā atu ki he NIIO kapau 'okú ke ta'eloto ki hano sivi 'o e pekiá pea kapau te ke lava, fakamahino atu 'a ho'o ngaahi 'uhinga ki ho'o ta'elotó.

'E fakakaukau'i 'e he kolonaá ha ta'eloto 'i he taimi te ne vakai'i ai pe te ne tu'utu'uni ha sivi 'o e pekiá. 'I he ngaahi keisi lahi, 'e toe fiema'u foki 'e he kolonaá ke ma'u mai 'a e fakakaukau 'a e kau Polisi mo e toketā pātolosía.

Ko e tu'utu'uni aofangatuku pe 'e tu'utu'uni atu ke fakahoko ha sivi 'o e pekiá, 'e fakahoko ia 'e he kolonaá, 'o fakakaukau'i ai 'a e ngaahi fakamatala kotoa pē 'oku ma'ú, 'o kau ki ai mo ha ngaahi ta'eloto.

'E ala tu'utu'uni 'e he kolonaá ke:

- tali 'a e (loto tatau mo e) ta'eloto 'a e fāmilī tautonú, 'o 'uhinga ia 'e 'ikai fakahoko hano sivi 'o e pekiá
- tu'utu'unia hano fakahoko 'o ha sivi si'i 'o e pekiá
- tu'utu'unia hano fakahoko 'o ha sivi kakato 'o e pekiá
- tu'utu'unia ke fakahoko leva hano sivi 'o e pekiá ke fakapapau'i 'oku fakafoki atu 'a ho'omou pekiá ki hono fāmilī/ kāingá 'i he vave taha 'oku ala malavá.

Kapau 'okú ke loto mamahi 'i he tu'utu'uni 'a e kolonaá, te ke lava 'o fakahā 'a ho'o ta'elotó ki he Fakamaau'anga Lahí (High Court). Kuo pau ke fakahoko 'eni 'i he houa 'e 48 mei hono ma'u atu 'o e tu'utu'uni 'a e kolonaá ke kei fakahoko 'a e sivi 'o e pekiá.

'Oku mau fokotu'u atu ke ke kumi ha'o fale'i fakalao pē 'a 'au fekau'aki mo e founga ke fakahā atu 'aki 'a ho'o ta'elotó, ki he Fakamaau'anga Lahí. Kātaki 'o fakahā ki he NIIO kapau te ke fili ke fakahā atu 'a ho'o ta'elotó ki he Fakamaau'anga Lahí.

'Oku fakahoko 'i fē 'a hono sivi 'o e pekiá?

Ko hano sivi 'o e pekiá 'oku angamaheni 'a hono fakahokó 'i ha fale mate 'i he falemahaki ofi taha atu ki he sino e pekiá, 'o fakahoko ia 'e ha toketā pātolosía 'a ia

'okú ne ma'u 'a e tu'unga fakamo'oni ako mo e ngofua ke ne fakahoko ia. Kapau ko ho'omou tokotaha pekiá ko ha tama toki fanau'i pe kuo pekia 'i ha ngaahi tūkunga 'oku ngali na'e fakahoko ki ai ha hia, 'e ala fiema'u ki ai ha toketā pātolosía ia kuo 'osi ako'i makehe ki ai.

Kapau 'oku 'ikai 'i ai ha fale mate 'i he falemahaki pe ko ha toketā pātolosía fe'unga 'i homou feitu'ú, 'e ala tokangaekina ho'o tokotaha pekiá 'i ha 'api fai'anga 'apisia pe ko e falemahaki fakafeitu'ú kimu'a pea toki fakahā'ele atu ia ki ha feitu'u 'e taha 'i Nu'u Silá ni ki hano sivi.

'E fakahoko 'e he toketā pātolosía 'a hono sivi 'o e pekiá 'i he faingamālie vave taha te ne 'atā ai. Ko e angamaheni ko e 'aho ngāue hono hoko 'eni mei he 'aho na'e pekia ai ho pekiá. 'E fakahoko 'a e tūkuingata 'o e kolonaá, toketā pātolosía mo e kau Polisi ke fakapapau'i 'oku fakafoki atu 'a homou pekiá kiate kimoutolu 'i he faingamālie vave tahá.

Te u 'ilo fakakū 'a e ngaahi ola 'o hono sivi 'o e pekiá?

Līpooti fakaangaanga ki hono sivi 'o e pekiá

Hili pē 'a hono fakahoko 'o e sivi 'o e pekiá, 'e 'oange 'e he toketā pātolosía ki he kolonā ha līpooti fakaangaanga fakataimi 'o fakahā ai 'a e tupu'anga te'eki ai fakapapau'i 'o e pekiá. 'E fakahoko atu foki 'e he NIIO kiate koe 'a e ola ko iá.

Ko e līpooti fakaangaanga ki he sivi 'o e pekiá 'oku fakahā ai 'a e anga 'o e fakakaukau 'a e toketā pātolosía ki he 'uhinga fakafaito'o na'e ngalingali tupu mei ai 'a e pekiá, 'o makatu'unga 'i he'ene sivi 'o e tokotaha pekiá, ka ko e kimu'a ia pea toki fakahoko 'o e ngaahi sivi kotoa 'o e ngaahi kongā na'e to'ó.

'I he taimi 'e ni'ihi 'oku ikai hā mahino ki he toketā pātolosía ia 'a e tupu'anga 'o e pekiá, pea 'oku lisi 'i he līpooti 'a e tupu'anga 'o e pekiá 'o pehē 'oku 'te'eki ai fakapapau'i' (unascertained) pe 'oku 'fakatatali ki ha ngaahi sivi lahi ange' (pending further tests).

‘Oku ‘uhinga ia ‘e ala fiema’u ‘e he kolonaá ke toe kumi ha fakamatala lahi ange kimu’a pea ne toki fakapapau’i ‘a e tupu’anga ‘o e pekiá.

‘E ala laui māhina pea toki ma’u ‘a e lipooti aofangatuku ki hono sivi ‘o e pekiá.

‘E ‘oange ‘e he toketā pātulosiá ki he kolonaá ‘a e lipooti aofangatuku ki hono sivi ‘o e pekiá hili ‘a ‘enau ma’u ‘a e ngaahi ola ‘o ha ngaahi sivi ‘o ha ngaahi konga na’e to’o (toxicology results - ngaahi ola ‘o e sivi ki ha faito’o kona). ‘E malava ke laui māhina pea toki kakato ‘a e lipooti aofangatukú.

Kapau te ke fiema’u ha tatau ‘o e lipooti aofangatuku ki hono sivi ‘o e pekiá, kātaki ‘o fetu’utaki ki he tokotaha ‘okú ne tokanga’i ‘a ho’o keisi.

Ko ha pepa fakafaito’o fakaiiki ‘aupito ia pea ‘oku ‘ikai ke fa’a faingofua ma’u pē ‘a hono mahino’í. ‘E toe lava foki ke fakamamahi hano lau fekau’aki mo hono tafa ‘o sivi ‘o hao tokotaha ‘ofa’anga. ‘Oku mau fokotu’u atu ke ke ‘alu mo e lipooti aofangatuku ki hono sivi ‘o e pekiá ki ho’o GP ke mo talanoa ki hono ‘uhingá.

Me’apangó, ‘oku ‘ikai fa’a lava ma’u pē ‘i he keisi kotoa ke ‘ilo’i ‘a e tupu’anga ‘o ha pekia, ‘o tatau ai pē kapau kuo ‘osi fakahoko hano sivi ‘o e pekiá.

‘I he taimi ‘e ni’ihi ‘e fakahoko ‘e he kolonaá ‘a e aofangatuku ‘o pehē ko e tupu’anga ‘o e pekiá ‘oku ‘‘ikai ke fakapapau’i (‘unascertained’) – ‘oku ‘uhinga ‘eni ko e hili ange ‘a hono vakai’i ‘o e ngaahi fakamo’oni mataotaó mo e ngaahi mo’oni’i me’á, ‘oku ‘ikai ha fakamatala mahino ia ki he founa mo e ‘uhinga na’e pekia ai ‘a e tokotaha ko iá. Fakatātā ‘aki ‘eni, ‘e lava ke hoko ‘eni ‘i he taimi kuo ‘osi ‘au’auga ‘aupito ai ‘a e sinó ia kimu’a pea toki fakahoko ‘a hono sivi ‘o e pekiá, pe ‘i he taimi ‘oku pulia ai ha tokotaha pea ‘ikai leva ha sino ke sivi.

3. ‘E lava ‘e he toketā pātulosiá ‘o tauhi ha ngaahi kongokonga ‘o e sinó na’e to’o ke sivi ‘i hono sivi ‘o e pekiá

Kapau na’e fakahoko hano sivi ‘o e pekiá, ‘e lava pē ke ‘osi to’o ‘o tauhi ‘e he toketā pātulosiá ia ha ngaahi kongokonga ‘o e sinó ke ne toe sivi fakalahi ‘i hono fakatotolo’i ‘o e ‘uhinga ‘o e pekiá.

KO E FAKAFE’AO KI HO’OMOU PEKIÁ

Te ke lava ‘o mamata pe nofo ofi ki ho’omou pekiá ‘i he fale maté pe feitu’u fai’anga sivi fakafeitu’ú, kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi feitu’u taau ki ai pea mo pehē ‘e he kolonaá ‘oku lelei pē ke fakahoko ia. Ka neongo iá, ‘e ala ‘i ai ha ngaahi fakangatangata ki he tokolahi ‘o e kakai te nau lava ‘o mamata ki ai ‘i ha taimi pē ‘e taha pe ko e vaha’a taimi ‘e fakangofua ke fakahoko ai ‘eni, hangē ko ia kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi fāmili mo ha kāinga kehe ‘oku nau omi ke mamata ki ha’anau kau pekia.

‘E fakahoko ‘e he timi ‘a e NIIO ‘a e me’a te nau lavá ke tokoni atu kiate kimoutolu ke mou mamata ai ki ho’omou pekiá ‘i ha taimi ‘e hoa mo kimoutolú, pe ke fokotu’utu’u ke mou nofo ofi atu ki ho’omou pekiá.

Ko e lelei tahá ke ke fokotu’utu’u ke mou ō atu fakataha ki ai mo e fāmili mo e kāingá.

Kātaki ‘o telefoni ki he NIIO ‘i he 0800 266 800 kapau ‘oku mou fie mamata ki ho’omou pekiá pea mo/pe nofo ofi atu ki ai lolotonga ‘o hono tauhi ia ‘i he malumalu ‘o e kolonaá.

‘E lava ‘e he ngaahi konga kuo to’o ke sivi ‘o tokonia ‘a e toketā pātološā o e kolonaā, ‘i he tonu taha ‘e ala lavā, ke ‘ilo ai ‘a e ngaahi tupu’anga fakafaito’o ‘o e pekiā, pea mo e founga mo e ‘uhinga na’e pekia ai ‘a ho’omou tokotaha pekiā.

Ko e ngaahi konga ‘oku to’o ke sivi ‘oku lava pē ko ha ngaahi konga iiki ‘aupito ia ‘o ha ‘ōkani (konga ‘o e sinó ‘oku ‘i ai hano fatongia tu’upau), pe ko ha toto pea mo /pe ko ha ngaahi huhu’a kehe me’i he sinó. Ko e lahi taha ‘o e ngaahi konga ‘oku to’o ke sivi ‘oku ‘ikai toe lahi hake ia ‘i he motu’atuhu ‘o ha tokotaha lahi.

Ko e hā ‘a e me’a ‘oku hoko ki he ngaahi konga ‘o e sinó na’e to’o ke sivi hili ‘a hono sivi ‘o e pekiā?

‘Oku sivi leva ‘a e ngaahi konga na’e to’o ‘e ha kau mataotao fakafaito’o ke ‘ilo’i pe ‘oku ‘i ai ha ngaahi faka’ilonga fakasaienisi ki he ‘uhinga na’e pekia ai ‘a e tokotaha ko iā.

‘E lava ke u kole ke fakafoki mai kiate au ha ngaahi konga na’e to’o ke sivi?

‘Io, te mau ‘eke pe ‘e fiema’u ‘e he fāmili tautonú mo e kāinga ke fakafoki atu ha ngaahi konga na’e to’o ke sivi, kiate koe. Te mau ‘oatu ha foomu ke ke fakafonu pea fakafoki mai kiate kimautolu. Ko e foomú ‘oku ui ia ko e ‘Request for Return of Samples’ (Kole ke Fakafoki ha Ngaahi Konga Na’e To’o ke Sivi) pea ‘oku toe ma’u atu foki ia ‘i he uepisaiti ‘a e Coronial Services. ‘I he taimi ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke toe ha ngaahi konga ia hili ‘a hono fakakakato ‘o e sivi.

‘E fēfē kapau ‘e ‘ikai te u fiema’u ‘e au ke fakafoki mai kiate au ‘a e ngaahi konga ‘o e sinó na’e to’o ke sivi?

Kapau ‘e ‘ikai te ke fakahoko ki he tokotaha ‘okú ne tokanga’i ‘a ho’o keisi ‘okú ke fiema’u ke fakafoki atu ‘a e ngaahi konga na’e to’o ke sivi kiate koe, ‘e lau leva ‘e he kolonaā ia ‘oku ‘ikai te ke fiema’u kinautolu pea ‘e lava ke faka’auha kinautolu ia. ‘E lava foki ‘e he ngaahi kupu kehe ‘o e fāmili’ pe kāinga ‘o ma’u atu ‘a e ngaahi konga na’e

to’o ke sivi, kapau te nau kole ke fakafoki ange kinautolu.

‘Oku founga fēfē pea ‘i he taimi fē ‘e fakafoki mai ai ‘a e ngaahi konga na’e to’o ke sivi?

‘E ‘ikai lava ke fakafoki atu ‘a e ngaahi konga na’e to’o ke sivi kae’oua kuo ‘osi tāpuni ‘e he kolonaā ‘a ‘ene faka’eke’eke fakalaó. ‘E lava ke laui māhina ‘eni, pe ‘i he ngaahi taimi ‘e ni’ihi ‘e laui ta’u ‘eni.

Kapau ‘oku ‘i ai ha fakatotolo ‘a e kau Polisi pe ko ha fakatotolo kehe ki he mālōlō ‘a ho’omou tokotaha pekiā, ‘oku ngalingali ‘e ‘ikai ke fakafoki atu ‘a e ngaahi konga ia na’e to’o ke sivi kae’oua kuo tāpuni ‘a e ngaahi faka’eke’eke fakalao kotoa pē.

‘I he taimi ‘oku maau ai ke fakafoki atu ‘a e ngaahi konga na’e to’o ke sivi, ‘e fetu’utaki atu ha tokotaha me’i he Communio (ko ha sēvesi tokangaekina ‘o e kāinga mamahí ‘oku ‘i ai ‘a ‘ene aleapau ngāue mo e Te Tāhū o te Ture) ke fokotu’utu’u ‘eni.

Te ke ma’u atu ha ki’i puha si’isi’i pea ‘i lotó ‘e ‘i ai ‘a e konga na’e to’o ke sivi, kuo silā’i lō-tolu ‘i ha tiupi sivi pe sila fa’o’anga malu, fakataha mo ha ngaahi fakahinohino ki hono tauhi.

‘Oku ma’u atu ha fakamatala lahi ange fekau’aki mo e Communio ‘i he ‘initaneti’ ‘i he communio.co.nz/tissue-return

4. Fakafoki atu ‘o ho’omou pekiā pea mo hono fokotu’utu’u ‘o hono ‘apisia

Ko ‘ene maau pē ke tukuange atu ‘a ho’omou pekiā me’i he fale maté pe ki he feitu’u fai’anga sivi fakafeitu’u, ‘e fiema’u ke mou fokotu’utu’u ha tokotaha fokotu’utu’u ngāue ki he kau pekiā (funeral director) ke ne ma’u atu hono sinó ‘o fakafongā’i kimoutolu, pe te ke lava ‘o fokotu’utu’u ke ke ma’u fakafoki atu pē ‘e koe ‘a e sino ‘o ho’omou pekiā.

Kapau ‘okú ke fiema’u ke fakafoki atu pē ‘e koe ‘a e sino ‘o ho’omou pekiā, kātaki ‘o talanoa mo e NIIO fekau’aki mo e ngaahi fiema’u fakalao ki hono fakahā’ele ‘o ha kau pekiā.

Kapau 'oku mou fie ngāue'aki ha tokotaha fokotu'utu'u ngāue ki he kau pekiá ke nau ma'u fakafoki atu 'a e sino 'o ho'omou pekiá mo tokanga'i 'a e

ngaahi me'a kau ki ai, 'oku mau fokotu'u atu ke mou fetu'utaki tōmu'a atu ki ai. 'Oku nau 'ilo'i 'a e ngaahi founa ngāue 'a e kolonaá pea te nau fetu'utaki mai kiate kimautolu ke fakahā mai 'oku nau fakafonga'i kimoutolu. 'E ta'ofi 'i heni ha hoko 'a ha ngaahi tautoloi hili 'a hono fakamafai 'e he kolonaá ke tukuange atu 'a ho'omou pekiá.

'E ma'u atu 'e ho'omou tokotaha fokotu'utu'u ngāue ki he pekiá ha foomu tukuange mo ha tohi fakamo'oni fakamomofi me'i he kolonaá ke lava ai ke fakahoko 'a hono tanú/fakamomofi.

'E lava ke fakafoki mai kiate au 'a e ngaahi koloa 'a 'eku tokotaha pekiá?

'Oku 'ikai ke tauhi 'e he kolonaá ia ha ngaahi koloa fakafo'ituitui 'a ho'o tokotaha pekiá. Ko ha ngaahi koloa 'a ho'omou tokotaha pekiá na'e 'iate ia 'e fakafoki atu ia ki hono kāinga ofi tahá (next-of-kin) 'i he taimi 'oku malava ai, ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'e ni'ihī na'e ala 'ave 'e he kau Polisi me'i he feitu'u na'e mālōlō ai 'a ho'omou tokotaha pekiá, 'o hangē ko ha ngaahi tohinoa, nouti, ngaahi telefoni pe komipiuta to'oto'o, 'e lava ke tauhi ia kae'oua kuo fiemālie 'a e kolonaá 'oku 'ikai ke toe fiema'u kinautolu ki he fakatotolo fakakolonaá.

Kātaki 'o fakatokanga'i ko e taimi ko ia 'oku fakafoki atu ai 'a e ngaahi koloa 'a ho'omou pekiá kiate koé, te nau 'i he tūkunga tatau pē mo ia 'i he taimi na'e ma'u ai kinautolú.

Kapau 'oku 'i ai ha'o ngaahi fehu'i fekau'aki mo 'eni, kātaki 'o fetu'utaki mo e tokotaha 'okú ne tokanga'i 'a ho'o keisi.

'Oku anga fēfē ha'á ku lēsisita 'a 'eku tokotaha pekiá pea mo ma'u mai ha tohi fakamo'oni mate?

'E tokoni atu 'a ho'o tokotaha fokotu'utu'u ngāue ki he kau pekiá ke lēsisita 'a e pekiá

ko iá pea mo ma'u atu ha tohi fakamo'oni mate fakataimi me'i he va'a Births, Deaths and Marriages (Ngaahi Fā'elé, Pekia mo e Malí).

Kapau 'e 'ikai te ke fili ke ngāue'aki ha tokotaha fokotu'utu'u ngāue ki he kau pekiá, 'e fiema'u ia ke ke lēsisita 'a e pekiá 'e koe pē 'aki 'a ho'o fetu'utaki atu ki he va'a Births, Deaths and Marriages.

Te u lava 'o ma'u fakakū nai ha tohi fakamo'oni mate aofangatuku?

Ko e ngaahi tohi fakamo'oni mate aofangatukú 'oku toki tuku atu ia 'e he va'a Births, Deaths and Marriages hili 'a e kakato 'a e ngaahi tu'utu'uni aofangatuku 'a e kolonaá. Te ke ma'u atu ha fakamatala me'i he tokotaha 'okú ne tokanga'i 'a ho'o keisi 'i he taimi ko iá fekau'aki mo e founa 'o ha'o ma'u atu ha tohi fakamo'oni mate aofangatuku.

'E fiema'u atu 'e he kongā lahī 'o e ngaahi va'a ngāue, hangē ko e ngaahi pangikeé, ngaahi kautaha malu'i, ACC mo e Work and Income, ha tohi fakamo'oni mate aofangatuku kimu'a pea nau toki fakahoko ha ngāue ki ha ngaahi tohi kole te ke fakahoko ange. Ka neongo iá, 'e lava 'e he tokotaha 'okú ne tokanga'i 'a ho'o keisi 'o meili'i atu ha tatau fakataimi 'o ha tohi fakamo'oni ki he ngaahi tu'utu'uni fakaangaangá 'e ala tokoni atu kiate koe ki he ngaahi me'a faka'ofisialé. 'Imeili pe telefoni atu pē ki he tokotaha 'okú ne tokanga'i 'a ho'o keisi ke kole ha tatau 'o e tohi fakamo'oni fakataimi ki he ngaahi tu'utu'uni fakaangaangá.

5. 'E kamata leva 'i he taimi ni 'a hono fakatotolo'i 'e he kolonaá 'a e ngaahi makatu'unga mo e tūkunga 'o e pekiá 'a ho'omou tokotaha pekiá.

'E kamata leva 'i he taimi ni 'a hono fakatotolo'i 'e he kolonaá 'a e founa mo e 'uhinga na'e mālōlō ai 'a ho'omou tokotaha pekiá. Kuo vahe'i atu ha tokotaha me'i he 'ofisi 'o e kolonaá ke ne tokanga'i 'a e keisi pea te ne tokoni atu 'i ho'o foua 'a e halanga ngāue fakakolonaá.

'Oku fakamatala'i atu 'a e kongā ko 'eni 'o e halanga ngāue fakakolonaā 'i he kongā hono hoko 'o e ki'i tohi ni.

KO E HĀ 'A E ME'A 'OKU HOKO ATU KI AI?

'E fakakaukau' 'e he kolonaā pe te ne fakaava ha faka'eke'eke fakalao ki he mālōlō 'a ho'omou tokotaha pekia.

Ko e hā 'a e lōloa 'o e halanga ngāue fakakolonaā mei heni?

'E ngata 'a e halanga ngāue fakakolonaā 'i he taimi 'e tuku atu ai 'e he kolonaā 'a 'ene tohi fakamo'oni 'o 'ene ngaahi tu'utu'uni.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ia 'e ni'ihi 'e tukuange vave ange ia 'i he ngaahi tu'utu'uni kehé, hangē ko 'eni, kapau ko ha pekia 'i ha tupu'anga fakaenatula 'i he taimi 'e pehē ai e he kolonaā 'oku 'ikai fiema'u ke fakahoko ha faka'eke'eke fakalaō.

'E toki lava ke tukuange atu 'a e ngaahi tu'utu'uni kehé ia 'i ha taimi 'amui ange, tautautefito kapau kuo fakaava ha faka'eke'eke fakalao, pea 'e lava ke laui ta'u 'a e halanga ngāué ia.

'Oku fakamatala'i lahi ange 'a e ngaahi faka'eke'eké mo e ngaahi tu'utu'uni 'i he ngaahi kongā hono hoko 'o e ki'i tohi ni.

Ko e hā 'a e faka'eke'eke?

'Oku fakahoko 'e he kolonaā ha faka'eke'eke ke kumi 'a e 'uhinga, feitu'u, taimi mo e founa na'e pekia ai ha tokotaha. 'Oku toe tokoni foki ha ngaahi faka'eke'eke ki he kolonaā ke ne fakahoko ai ha'á ne ngaahi lau pe fokotu'u 'e malava ke ta'ofi ai ha toe hoko 'a ha pekia natula tatau 'i he kaha'ú.

'E 'i ai nai ha faka'eke'eke ki he mālōlō 'a 'eku tokotaha pekia?

'Oku 'ikai fiema'u 'a e kau kolonaā ia ke nau fakahoko ha ngaahi faka'eke'eke ki he ngaahi pekia kotoa pē.

'Oku fiema'u 'e he lao 'a Nu'u Silá kuo pau ke fakahoko 'e ha kolonaā ha faka'eke'eke 'i ha ngaahi keisi tu'upau. 'Oku fakamatala'i lahi ange 'eni 'i he peesi 18.

'I he ngaahi keisi kehe 'e ni'ihi, 'oku fa'a angamaheni'aki hano fakaava 'e ha kolonaā ha faka'eke'eke 'i he taimi 'oku 'ikai ma'u ai ha fakamtala fe'unga mei he'enua fuofua fakatotolō ke fakahoko mei ai ha ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e ngaahi tupu'anga mo e tūkunga 'o ha pekia.

Ko e hā 'a hono fuoloa pea toki tu'utu'uni 'e he kolonaā 'oku totonu ke fakahoko ha faka'eke'eke?

'Oku fa'a fakaava 'a e ngaahi faka'eke'eké hili si'i pē ha hoko 'a ha pekia, ka 'oku fa'a taimi lōloa ange pea toki fakahoko 'a e tu'utu'uni 'o makatu'unga pē 'i he ngaahi tūkungá.

TE HOKINGA Ā WAIRUA – END OF LIFE SERVICE (SĒVESI KI HE NGATA 'A E MO'UÍ)

'Oku mahino kiate kimautolu te ke ala ta'epau'ia 'i he me'a 'e fiema'u ke ke fakahoko hili ha pekia hao 'ofa'anga. Ko e Te Hokinga ā Wairua – End of Life Service ko ha tūhulu ia ma'á u mo ho fāmilí mo e kāingá 'i he lolotonga 'o e vaha'a taimi ko 'eni. 'E lava ke tokoni atu 'a e Te Hokinga ā Wairua kiate koe 'i he ngaahi me'a 'o hangē ko hono fokotu'utu'u 'o e 'apisiá, lēsisita 'o e pekia pea mo hono fakamā'opo'opo 'o e tofi'a 'o ho 'ofa'angá.

endoflife.services.govt.nz/welcome

‘E lava ke talitali ‘a e kolonaá ke ma’u ha fakamatala lahi ange kimu’a peá ne toki tu’utu’uni pe ‘e fakahoko ha faka’eke’eke, ‘o hangē ko ha fakamatala meí he kau Polisi, pe ko ha līpooti aofangatuku ‘o hono sivi ‘o e pekiá.

‘E lava ke talitali a e kolonaá ke kakato ha fakatotolo kehe pe ko ha hopo, kimu’a peá ne toki tu’utu’uni pe ‘e fiema’u ke fakahoko ha faka’eke’eke fakalahi.

‘Oku mahu’inga ke manatu’i ‘e malava ke laui māhina kimu’a pea toki ma’u ‘a e līpooti aofangatuku ki hono sivi ‘o e pekiá.

‘E fakahā mai kiate au kapau ‘e ‘ikai fakaava ha faka’eke’eke?

‘Io. ‘I he ngaahi taimi peheé, te ke ma’u atu ha fanongonongo meí he kolonaá ‘o fakahā atu kuó ne tu’utu’uni ‘e ‘ikai ke fakaava ha faka’ekeke. ‘E fakahā atu ‘i he fanongonongó ‘a e tupu’anga ‘o e mālōlō ‘a ho’o tokotaha pekiá.

Ko ha ola angamaheni ‘eni ki he ngaahi fāmili mo e kāinga ‘oku nau kau ki ha halanga ngāue fakakolonā, pea ‘oku laka hake ‘i he vaeua ‘o e ngaahi fāmili mo e kāingá ‘oku nau ma’u atu ha fanongonongo ‘oku ‘ikai ke fakaava ha faka’ekeke.

Kapau ‘e fakahā atu kiate koe ‘e ‘ikai ke fakaava ha faka’eke’eke, ‘oku ‘osi leva ‘a ho’o kau atu ia ‘a koe ki he halanga ngāue fakakolonā.

‘E lava ke ke huke ki he peesi 22 ke lau ai fekau’aki mo e founga te ke lava ‘o ma’u ai ha fakamatala meí he faille ‘a e kolonaá ki ho’o toketá pekiá.

Ko e taimi fē ‘oku fakaava ai ha faka’eke’eke?

‘Oku angamaheni’aki ‘a hono fakaava ha faka’eke’eke ‘i he ngaahi keisi ‘oku fihī angé, ‘o ‘ikai fa’a fe’unga ai ‘a e fuofua fakatotolō pē ki he kolonā ke ne aofangatuku ai ha tu’utu’uni fekau’aki mo e ngaahi tupu’anga mo e ngaahi tūkunga ‘o ha pekiá.

KO E HĀ ‘A E ME‘A ‘OKU FAKAHOKO ‘E HE KAU NGĀUE ‘OKU NAU TOKANGA‘I ‘A E NGAHI KEISI FAKAKOLONĀ?

‘Oku tokonia ‘a e kau kolonaá ‘e he ‘luniti ki he Ngaahi Sēvesi ‘a e Fakamaau’anga Kolonaá (Coronial Services Unit), ‘a ia ko e kongā ia ‘o e Te Tāhū o te Ture – Potungāue ki he Fakamaau’angá. ‘E hoko ha tokotaha ‘okú ne tokanga‘i ‘a e keisi fakakolonā ko ho’o tokotaha fetu’utakí ia ‘i he lolotonga ‘o e halanga ngāue fakakolonā.

Kapau ‘oku ‘i ai ha’o ngaahi fehu‘i fekau’aki mo e halanga ngāue pe vaha’a taimi ngāue fakakolonā, kātaki ‘o fetu’utaki mo e tokotaha ‘okú ne tokanga‘i ‘a e keisi. Kātaki ‘o ‘ilo ‘e fakahoko ‘e he tokotaha ‘okú ne tokanga‘i ‘a e keisi ‘a hono lelei tahá ke fetu’utaki atu kiate koe ‘i he vave taha ‘e ala malavá, ka ko e ‘oatu ‘o e ngaahi ongoongo fakamuimui fekau’aki mo e fakatotolō ‘e ala ki’i fuoloa kapau ‘e tatali ‘a e kolonaá ki ha fakamatala fakamo’oni ke hoko atu ‘aki ‘a ‘ene faka’eke’eké, pe ki ha va’a ngāue ‘e taha (hangē ko e kau Polisi, WorkSafe pe ko e Komisiona ki he Mo’ui Leleí mo e Ngaahi Faingata’a‘ia Fakasinó) ke ‘uluaki fakakakato ‘a ‘enua fakatotolō.

‘Oku mau ‘amanaki ‘e tali atu ‘e he ki’i tohí ni ‘a e ngaahi fehu‘i lahi taha ‘oku ala malavá, ka ke kātaki ‘o fetu’utaki atu ki he tokotaha ‘okú ne tokanga‘i ‘a e keisi kapau ‘oku ‘i ai ha toe me’a kehe te ke fie talanoa ki ai fekau’aki mo e keisi ‘a ho’o tokotaha pekiá.

Tānaki atu ki ai, 'oku hā 'i he lao 'a Nu'u Silá kuo pau ke fakahoko 'e ha kolonā ha faka'eke'eke 'i ha ngaahi keisi tu'upau. Kuo pau ke fakahoko 'eni 'i he taimi 'oku:

- hā ai ko e pekiā na'e tupu me'i ha fakalavea 'iate ia pē (ngalingali ko ha tāonakita)
- hoko ai 'a e pekiā lolotonga 'o ha tauhi pe tokangaekina fakalao. 'Oku 'uhinga 'eni ki he:
  - tauhi 'e he kau Polisi
  - tauhi 'i pilīsone
  - tauhi pe tokangaekina 'e he Oranga Tamariki
  - kaunga atu ki ai 'a ha Tu'utu'uni Faito'o Tu'upau (Compulsory Treatment Order pe CTO) 'i he malumalu 'o ha lao ki he tu'unga lelei 'o e 'atamai pe faingata'a'ia fakae'atamai
  - tauhi ko ha tokotaha nofo falemahaki ia, ki hano faito'o ki hono ma'utangi 'e he kava mālohī pe faito'o kona tapú
- 'ikai fakamatala'i mahino 'e he mu'aki fakamtala na'e fuofua tānaki 'a e feitu'u, taimi mo e 'uhinga kuo pekia ai ha tokotaha.

Ko e ngaahi pekia kehe 'oku iku atu ki ha ngaahi faka'eke'eke fakakolonā 'oku kau ki ai 'a e:

- ngaahi pekia na'e 'ikai hoko fakanaulá pe na'e tupunga me'i ha tō'onga fita'a/tā fakalavea
- ngaahi pekia na'e hoko lolotonga 'o ha, pe tupunga me'i ha, ngāue fakafaito'o pea na'e 'ikai 'amanekina fakafaito'o ia 'e hoko mai
- ngaahi pekia 'a e kakai fefinē lolotonga 'o 'enua fā'elē.

KO E HĀ 'A E 'UHINGA 'OKU FAKATOU FAKAHOKO AI 'E HE KAU POLISÍ MO E KOLONĀĀ FAKATOU'OSI HA FAKATOTOLO?

'Oku kehe pē 'a e faka'eke'eke ia 'a e kolonāā me'i ha fakatotolo 'a e kau Polisi. 'Oku fekumi ha fakatotolo ia 'a e kau Polisi ke 'ilo pe 'oku mo'ua fakalao ha taha ki ha pekia, pea kapau ko ia, ke nau faka'ilo kinautolu.

'Oku 'ikai kumi ha faka'eke'eke fakakolonā ia ke fai ha tukuaki'i; 'okú ne kumi ki he ngaahi mo'oni'i me'a ke 'ilo me'i ai 'a e founa mo e 'uhinga na'e mālōlō ai ha tokotaha pea mo e founa 'e ala ta'ofi ai ha toe hoko 'a ha pekia tatau 'i he kaha'ú.

Ko e hā 'a e me'a 'oku hoko lolotonga 'o e faka'eke'eke?

Lolotonga 'o e faka'eke'eké, 'e tānaki 'e he kolonāā ha fakamo'oni mo ha ngaahi fakamatala me'i ha ngaahi ma'u'anga fakamatala kehekehe ke tokoni ki hono 'ilo'i 'o e ngaahi mo'oni'i me'a ki he founa 'o e mālōlō 'a ho'o tokotaha pekiā. 'E ala tokoni ha'o fakakaukau atu ki ai ke hangē hano tānaki 'e he kolonāā ha ngaahi kongokonga 'o ha pāsolo (jigsaw) pea fakatahataha'i kinautolu ke ma'u ai ha fakatātā kakato.

'E fiema'u 'e he kolonāā ke ne fakahoko ha tu'utu'uni mahu'inga pe 'e fakakakato 'a 'ene faka'eke'eké 'aki:

- hano fakahoko 'o ha hopo faka'eke'eke hili 'a e pekiā (inquest - ko ha faka'eke'eke 'eni 'oku 'atā atu ki he kakai) kimu'a pea toki tuku atu ha tu'utu'uni kuo hiki tohi; pe ko
- hano tuku atu 'o ha tu'utu'uni kuo hiki tohi 'o makatu'unga 'i he fakamatala kuó ne 'osi ma'ú (ko ha fakakikihi 'i he pepá pe 'fakakikihi 'i he 'ōfisi').

Ko e hā 'a hono fuoloa 'o e faka'eke'eke?

'E malava ke kehekehe pē 'a e lōloa 'o e ngaahi faka'eke'eké pea, tupunga fakakonga meí he lahi 'o e ngaahi keisi 'a e kolonaá, 'e lava ke laui ta'u ia 'i he taimi 'oku fiema'u ai ke fakahoko ha faka'eke'eke kakato. Ko e lōloa 'o e vaha'a taimi 'o e faka'eke'eke ki ho'o tokotaha pekiá 'e makatu'unga ia 'i he fihí 'o e founga na'á ne pekia aí, fakamatala fakamo'oni 'oku fiema'u ke tånaki 'e he kolonaá, lahi 'o e ngaahi keisi 'a e kolonaá pea mo ha fiema'u ke fakatatali 'a e kolonaá ke 'osi ha hopo pe ko ha toe fakatotolo kehe ange.

Ko e ngaahi fakamatala fakamo'oni 'oku tånaki 'e he kolonaá 'e lava ke kau ai ha fakamatala meí he kau Polisi, kautaha WorkSafe, ngaahi ngāue'angá, ngaahi kaungā ngāue, ngaahi kaungāme'á, fāmilí mo e kāingá, kau mataotao, kau fakamo'oni sio tonu pea mo ha kau ngāue fakapolofesinale ki he mo'ui leleí, pehē ki ha ni'ihí kehe foki.

'I he taimi 'e ni'ihí 'e fiema'u ke ta'ofi fakataimi 'e he kolonā 'a e faka'eke'eké kae'oua kuo 'osi ha hopo pe fakatotolo fekau'aki mo e pekia ko iá, 'o hangē ko 'ení, ko ha fakatotolo 'a e kau Polisi kapau na'e mālōlō 'a ho'omou tokotaha pekiá 'i ha fepaki me'alele, pe ko ha fakatotolo 'a e Ma'u Mafai ki he Fepuna'aki Vakapuna Sivilé (Civil Aviation Authority) kapau na'á ne mālōlō 'i ha fakatu'utāmaki 'i ha vakapuna.

Ko e fakatatali ko ia ke ma'u atu ha fakamatala fakamo'oni pea mo 'osi ha ngaahi fakatotolo kehe 'oku 'uhinga ia 'e toe lōloa ange 'a e vaha'a taimi 'o ha ngaahi faka'eke'eke ia 'e ni'ihí.

NGAAHI FAKAKIKIHI FAKALAO

'Oku hoko ha fakakikihi fakalao 'i he kongá ki mui 'o e halanga ngāue, 'a ia 'e malava ke laui ta'u 'eni hili 'a e pekiá. Ko e taimi 'eni 'oku fakakaukau'í ai 'e he kolonaá 'a e ngaahi fakamatala fakamo'oni kotoa pē na'e tånaki 'i he'ene faka'eke'eké pea mo fakakaukau'í ai 'a e ngaahi mo'oni'í me'a 'oku felāve'í mo e ngaahi tupu'anga mo e ngaahi tūkunga 'o e pekiá.

Hili 'a e fakakikihi fakalao, 'e hiki tohi leva 'e he kolonā 'a 'ene ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e mālōlō 'a ho'o tokotaha pekiá.

NGAAHI FA'AHINGA 'O E FAKAKIKIHI FAKALAO

Ko ha fakakikihi fakalao 'e lava ke hoko ia 'i ha taha 'o e ongo founga 'e ua:

- 'i he 'ōfisi 'o e kolonaá (hono 'ōfisi) 'Oku ui 'eni ko e 'fakakikihi fakalao 'i he ngaahi pepá' pe 'fakakikihi fakalao 'i 'ōfisi'; pe
- 'i he fakamaau'angá 'o 'atā atu ki he kakai. 'Oku ui 'eni ko ha 'hopo faka'eke'eke hili ha pekia' (inquest).

'Oku mahu'inga ke fakatokanga'í 'e 'ikai fakahoko ha faitu'utu'uni ia 'i he fakakikihi fakalao fekau'aki mo ha mo'ua sivile pe ki ha faihia. Ko e fatongia ia 'o e kolonaá ke ne faitu'utu'uni ki he ngaahi tupu'anga mo e ngaahi tūkunga na'e hoko ai 'a e pekiá pea, 'i he taimi 'oku taau aí, ke fakahoko ha'á ne fakamatala mo ha ngaahi fokotu'u 'e ala ta'ofi ai ha hoko 'a ha pekia 'i ha ngaahi tūkunga tataau.

FAKAKIKIHI FAKALAO 'I HE NGAARI PEPA'/FAKAKIKIHI FAKALAO 'I HE 'OFISI

Ko e founga angamaheni taha 'eni 'oku ngāue'aki 'e he kolonaá ke fakakakato'aki 'a 'ene faitu'utu'uni.

‘E fakahoko ‘e he kolonaá ha faitu‘utu‘uni (ko ha pepa ‘oku fokotu‘u atu ai ‘a e ngaahi faitu‘utu‘uni ‘a e kolonaá fekau‘aki mo e ngaahi tupu‘anga mo e ngaahi tūkunga na‘e hoko ai ‘a e pekiá) ‘i hono ‘ofisi hili ‘a ‘ene lau mo fakakaukau‘i ‘a e ngaahi fakamatala fakamo‘oni kotoa pē.

‘E lava ke u ‘alu atu ki ha fakakikihi fakalao ‘i he ngaahi pepa?

‘Ikai, ko e fakakikihi fakalao ia ko ‘eni ‘oku ‘ikai fakahoko ia ‘o ‘atā atu ki he kakai, ‘a ia ‘oku ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke fiema‘u ke ō atu ki ai ‘a e ngaahi kupu ia ‘o e fāmili mo e kāingá, kau fakamo‘oní pe ko ha ngaahi kupu kehe ‘oku nau kaunga ki ai.

Ko e hā ‘a e fuoloa ‘a hono fakahoko ‘o e fakakikihi ‘i he ngaahi pepa?

Hili pē ‘a hono tānaki ‘o e kotoa ‘o e ngaahi fakamo‘oni ‘oku fiema‘ú, ‘e ala a‘u ‘o laui uike pea toki lava ‘e he kolonaá ‘o tukuange atu ‘a ‘ene tohi tu‘utu‘uni.

Kapau ‘oku ‘amanaki ‘a e kolonaá ke ne tuku atu ha‘á ne ngaahi fokotu‘u pe ngaahi fakamatala ‘oku ngalingali ‘e ‘ikai kaunga lelei (ngaahi fakamatala te ne fakaanga‘i ai ha ngaahi kakai/pisinisi/kautaha), ‘oku fiema‘u atu ‘e he laó ke ‘oatu ha‘á ne fanongonongo ki he kakai pe ngaahi sino ngāue ‘e uesiá koe‘uhi ke lava ‘o ‘oatu ha‘anau tali ki ai. ‘E ala ‘uhinga ‘a e halanga ngāue ko iá ko hano fakakakato ko ia ‘o ha tu‘utu‘uni ‘e toe ala toloi atu ia ‘i ha ngaahi laui māhina.

FAKAKIKIHI FAKALAO ‘I HE FAKAMAAU‘ANGÁ - FAKA‘EKE‘EKE HILI ‘O HA PEKIA (INQUEST)

Kapau ‘e pehē ‘e he kolonaá te ne fiema‘u ke fanongo hangatonu ki ha kau fakamo‘oni, te ne fakahoko ha fakakikihi fakalao ‘i ha fakamaau‘anga ‘oku ‘atā atu ki he kakai. ‘Oku ui ‘eni ko ha hopo faka‘eke‘eke hili ‘o ha pekia.

Ko e hā ‘a e ‘uhinga ka tu‘utu‘uni ai ‘e ha kolonā ke fakahoko ha hopo faka‘eke‘eke hili ‘o ha pekia kae ‘ikai ko ha fakakikihi fakalao ‘i he ngaahi pepa?

‘Oku si‘isi‘i ange hano fakahoko ‘o ha ngaahi hopo faka‘eke‘eke hili ‘o ha pekia ‘o fakatautu ki he ngaahi fakakikihi fakalao ‘i he ngaahi pepá. ‘Oku fa‘a fakahoko ia ‘i he taimi ‘oku fihi ai ‘a e ngaahi kaveingá, ‘oku ‘i ai ha ngaahi fakamo‘oni ‘oku fakakikihi‘i, pe ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga lahi ‘a e kakai ‘o e fonuá ki ha keisi.

Kapau ‘e pehē ‘e he kolonaá ‘e fiema‘u ke fakahoko ha hopo faka‘eke‘eke hili ‘o ha pekia, ‘e fakahā atu ‘e he tokotaha ‘okú ne tokanga‘i ‘a e keisi fekau‘aki mo e ngaahi fakaikiiki ‘oku fekau‘aki mo iá.

‘E lava ke u kole ke fakahoko ha hopo faka‘eke‘eke hili ‘a e pekia?

‘E toe lava foki ‘e he ngaahi fāmili mo e kāinga pea mo ha ni‘ihi kehe ‘oku nau kaunga ki ai ‘o kole ke fakahoko ha hopo faka‘eke‘eke hili ‘a e pekiá, pea ‘e lava ‘e he kolonaá ‘o fakakaukau‘i ‘eni ‘i he‘ene faitu‘utu‘uni.

‘E lava toe foki ‘a e ni‘ihi ‘oku nau kaunga ki ai ‘o kole ke nau fakahoko ha‘anau fakamatala fakamo‘oni pe ke faka‘eke‘eke ha kau fakamo‘oni kehe, ‘a ia ‘e pau leva ai ke fakahoko ha hopo faka‘eke‘eke ia hili ‘a e pekiá.

Kātaki ‘o faitohi atu ki he tokotaha ‘okú ne tokanga‘i ‘a e keisi kapau ‘okú ke ongo‘i ‘oku ‘i ai ha ngaahi ‘uhinga ke fakahoko ai ha hopo faka‘eke‘eke hili ‘a e pekiá.

‘E lava ke u ‘alu ki ha hopo faka‘eke‘eke hili ‘a e pekia?

Ko ha hopo faka‘eke‘eke ko ha fakakikihi fakalao ia ‘oku ‘atā atu ki he kakai ‘e lava ‘a e ngaahi kupu ‘o e fāmili mo e kāingá, kau fakamo‘oní mo ha ni‘ihi kehe ‘oku nau felāve‘i mo ia, ‘o kau atu ki ai.

‘Oku toe ‘atā atu foki ‘a e ngaahi hopo faka‘eke‘eké ki he kakai ‘o e fonuá pea mo e ngaahi kautaha faiongoongo kuo fakangofuá ke nau kau atu ki aí (‘oku ‘i ai ha fakamatala lahi ange felāve‘i mo e kau faiongoongó ‘i he peesi 23).

Ko e hā ‘a e me‘a ke u ‘amanaki atu ‘e hoko ‘i ha hopo faka‘eke‘eke hili ‘a e pekia?

Ko e angamahení ‘oku fakahoko ha hopo faka‘eke‘eke ‘i ha fakamaau‘anga. Kapau ‘e tali ia ‘e he kolonaá, ‘e toe lava foki ke fakahoko ia ‘i ha feitu‘u kehe, ‘o hangē ko ha loki konifelenisi pe marae.

‘E faitu‘utu‘uni ‘a e kolonaá, ‘i ha‘á ne feongoongoi mo e fāmílí, kāingá mo ha ní‘ihi kehe ‘oku nau felāve‘i mo ia, pe ko e hā ‘a e ngaahi kaveinga ‘oku fiema‘u ke ne faitu‘utu‘uni ki aí, pea mo e kau fakamo‘oni te ne fie fanongo mei ai ‘i he fakamaau‘angá. ‘E lava ‘e he ngaahi kupu ‘o e fāmílí mo e kāingá pe ko ‘enau loeá (kapau ‘oku ‘i ai) ‘o fakafehu‘i ‘a e kau fakamo‘oni. ‘E toe lava foki mo e kolonaá ‘o ‘eke ha ngaahi fehu‘i.

‘E lava foki ke ‘i ai mo ha loea ‘a e kololonaá ke tokoni ange ki aí ‘i he faka‘eke‘eké. Ko e loea ko ‘ení ‘oku fa‘a ui ia ko e ‘Loea Tokoni ki he Kolonaá’ (Counsel Assisting the Coroner).

‘E fiema‘u ke ‘i ai ha‘á ku loea ‘i he hopo faka‘eke‘eke?

‘Oku ‘ikai fiema‘u ia ke ‘i ai ha‘o loea ‘i he hopo faka‘eke‘eké, ka te ke ala fiema‘u ia. Kapau te ke faka‘amu ke ‘i ai ha loea ke ne fakafofonga‘i koe, kuo pau ke ke totongi ‘e koe ‘a e fakamole ko iá. ‘E lava ke ‘i ai ha‘o kakai pou pou, hangē ko hao fāmili mo e kāinga pe ngaahi kaungāme‘a ofi.

Kapau ‘okú ke faka‘amu ke fakafofonga‘i koe ‘e ha loea ka ‘oku ‘ikai ke ke lava ‘o totongi ia, te ke ala ‘atā atu ki ha tokoni fakalao (legal aid). Te ke lava ‘o ma‘u atu ha fakamatala fekau‘aki mo e tokoni

fakalaó ‘i he ‘initaneti, vakai ki he justice.govt.nz/courts/going-to-court/legal-aid pe telefoni ta‘etotongi ki he 0800 253 425.

‘E ala lava ‘a ho‘omou Senitā Lao Fakakomuniti ‘i homou feitu‘ú ‘o tokoni ‘i hono ‘oatu ha fale‘i.

Hili ‘o ha hopo faka‘eke‘eke, ko e hā hono fuoloa pea toki ma‘u ‘a e tu‘utu‘uni?

‘Oku fihí ‘a e ngaahi hopo faka‘eke‘eke hili ‘a ha pekia. ‘E ngalingali ke a‘u ia ki ha lau māhina hili ha hopo faka‘eke‘eke pea toki tukuange atu ‘e ha kolonaá ‘a ‘ene tu‘utu‘uní.

‘E ala hoko foki ha ngaahi tautoloi kapau ‘e fiema‘u ‘e he kolonaá ke ne talanoa mo e ngaahi kupu ‘e uesia mei he ngaahi fokotu‘u pe ngaahi fakamatala kaunga kovi (ngaahi fakaanga) ‘oku taumu‘a ‘a e kolonaá ke ne fakahokó.

SITEPU AOFANGATUKÚ: KO E TALA TU‘UTU‘UNI ‘A E KOLONAÁ

Ko e hā ‘a e tu‘utu‘uni?

Ko e tu‘utu‘uni (finding) ‘a e kolonaá ko ha lēkooti faka‘ofisiale ia ‘o ‘ene tu‘utu‘uni felāve‘i mo e ngaahi tupu‘anga mo e ngaahi tūkunga ‘o e mālōlō ‘a ho‘o tokotaha pekia. ‘Oku makatu‘unga ia ‘i he ngaahi fakamatala fakamo‘oni kuó ne fanongo ki aí pe tānaki lolotonga ‘o e faka‘eke‘eke fakalaó pea mo e fakakikihi fakalaó.

‘I he‘ene tu‘utu‘uní, ‘e ala fakahoko foki ‘e he kolonaá ha‘á ne ngaahi fakamatala mo ha ngaahi fokotu‘u ‘oku fakataumu‘a ke fakasi‘isi‘i ai ‘a e ngaahi faingamālie ke toe hoko ai ha pekia natula tatau ‘i he kaha‘ú.

Ko e tohi tu‘utu‘uní ko e sitepu faka‘osi ia ‘i he halanga ngāue fakakolonaá.

‘E anga fēfē ha’á ku ma’u ha tatau ‘o e tu’utu’uni?

‘Oku faka’osi’aki ‘e he kolonā ‘a ‘ene faka’eke’eké ‘aki ha’á ne tuku atu ha tohi fakamo’oni ki he ngaahi tu’utu’uni (ko e lēkooti faka’ofisialé) pea mo e ngaahi ‘uhinga kuo hiki tohi ki he’enua ngaahi tu’utu’uni. ‘E ‘oatu ‘eni ‘e he tokotaha ‘okú ne tokanga’i ‘a e keisi kiate koe.

Hili pē ‘a hono tukuange ‘o e tu’utu’uni aofangatukú, ‘e lava foki ke fakafo’ou ‘a e tohi fakamo’oni maté ‘o hā ai ‘a e tupu’anga aofangatuku kuo ‘osi fakapapu’i ki he’ene pekiá.

‘E lava ‘e ha taha kehe ‘o ma’u atu ha tatau ‘o e ngaahi tu’utu’uni ‘a e kolonā?

Ko e angamahení te nau lava ‘eni. ‘I he malumalu ‘o e lao ‘a Nu’u Silá, ‘e lava ke ‘oatu ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘a e kolonā ki ha taha pē ‘i he fonuá pe ko e kau faiongoongó ‘i ha’anau kole ia.

Ka neongo iá, ‘oku mahu’inga ke fakatokanga’i ‘oku kei malava pē ki he kolonā ke ne ta’ofi faka’aufuli hano tukuange atu ki tu’a ‘o ha fakamatala tu’upau.

Ko e hā ‘a e ngaahi tu’utu’uni ke tapui ‘o hano pulusi ‘o ha fakamatala (non-publication orders)?

‘E fa’a fakahoko ‘e ha kolonā ha’á ne ngaahi tu’utu’uni ‘a ia ‘e ta’ofi ai hano pulusi ‘o ha fakamatala ‘e ni’ihi, hangē ko e ngaahi hingoa ‘o ha kakai, ngaahi tā, pe ngaahi mo’oni’i me’a tu’upau ‘oku kaunga ki ha pekiá kuo hoko. ‘Oku ha’i fakalo leva ‘a e tokotaha kotoa pē, kau ai ‘a e kau faiongoongó, ke nau talangofua ki he ngaahi tu’utu’uni ko ‘eni – ‘oku ‘iloa ko e ‘ngaahi tu’utu’uni ke tapui hano pulusi ‘o ha fakamatala’ (‘non-publication orders’).

‘Oku ‘i ai foki mo e ngaahi fakangatanga fakalao tu’upau ki he fakamatala ‘e lava ‘o pulusi ‘i he taimi ‘oku hoko ai ‘a e pekiá meí ha tāonakita pe mahalo’i ko ha tāonakita. ‘E lava ke ke lau fekau’aki mo

e ngaahi fakangatanga ni ‘i he uepaisaiti ‘a e Ngaahi Sévesi ‘a e Fakamaau’anga Kolonāá, coronialservices.justice.govt.nz/ coronial-services/

Te u lava nai ‘o ma’u ‘a e tohi fakamo’oni mate aofangatuku ‘i he taimi ni?

Ko e ngaahi tohi fakamo’oni mate aofangatukú ‘oku lava ke tuku atu ia ‘e he va’a ngāue Births, Deaths and Marriages hili ‘a e kakato ‘a e ngaahi tu’utu’uni aofangatuku ‘a e kolonāá. Te ke ma’u atu ha fakamatala meí he tokotaha ‘okú ne tokanga’i ‘a ho’o keisi fekau’aki mo e founa ‘o ha’o ma’u atu ha tohi fakamo’oni mate aofangatuku hili ‘a hono tukuange ‘o e ngaahi tu’utu’uni.

‘E ngata leva ‘a ho’o kau atu ‘a koe ki he halanga ngāue fakakolonāá hili ‘a ho’o ma’u atu ‘a e ngaahi tu’utu’uni aofangatuku ‘a e kolonāá. ‘Oku fakamatala atu ‘i he konga hono hoko ‘o e ki’i tohi ni ‘a e founa ki ha’o ma’u atu ha fakamatala meí he faile ‘a e kolonāá.

MA’U ATU ‘O HA NGAAHI PEPA MEÍ HA FAILE ‘A E KOLONÁÁ

Te ke ala fie sio ki he ni’ihi ‘o e ngaahi pepa ‘oku tauhi ‘e he kolonāá ‘i he faile ki he keisi ‘o ho’o tokotaha pekiá, hangē ko e līpooti aofangatuku ki hono sivi ‘o e pekiá pe ko e ngaahi ola ‘o ha fakatotolo ‘a ha kautaha kehe.

LOLOTONGA ‘O E FAKA’EKE’EKE FAKALÓ

Ma’u atu ‘a e ngaahi līpooti ki hono sivi ‘o e pekiá

‘E ala ma’u atu ‘e he fāmili tautonú mo e kāingá ha tatau ‘o ha ngaahi līpooti tu’upau:

- ko e lipooti fakataimi 'o e sivi 'o e pekiá; mo e
- lipooti aofangatuku 'o e sivi 'o e pekiá.

Kātaki 'o 'e ke atu ki he tokotaha 'okú ne tokanga'i 'a e keisí fekau'aki mo hano ma'u atu ha tatau 'o e ongo lipootí ni.

Ma'u atu 'o e ngaahi pepa kehe 'oku tauhi 'e he kolonaá

Lolotonga 'o e lele 'a e faka'eke'eké, ko e kolonaá 'okú ne faitu'utu'uni pe ko hai 'e lava ke sio ki he fakamatala 'i he faille ki he keisí. Te ne ala tu'utu'uni ke 'oua 'e tukuange atu ha ngaahi pepa 'i he taimi ko iá koe'uhí he ko e konga kinautolu 'o e fakamatala fakamo'oni 'oku kei lolotonga fakakaukau'i 'e he kolonaá.

Kapau 'e 'ikai tukuange atu 'a e ngaahi pepá kiate koe 'i he lolotonga 'a e kei lele 'a e faka'eke'eké, 'e fakamatala'i atu 'e he tokotaha 'okú ne tokanga'i 'a e keisí 'a e founa ki hano kole kinautolu 'i he taimi 'e tāpuni ai 'a e failé.

Kapau 'e fakahoko 'e he kolonaá ha hopo faka'eke'eke ko ha konga ia 'o 'ene faka'eke'eké, te ne faitu'utu'uni foki pe ko e hā 'a e fakamatala 'e tukuange atu ki he fāmīlī, kāingá, kakai 'oku nau felāve'i mo iá, kau faiongoongó mo e kakai 'o e fonuá, pea mo e taimi ke fakafoki ai.

HILI 'A E NGATA 'A E FAKA'EKE'EKÉ

Kapau te ke fiema'u atu ha ngaahi pepa hili 'a e tāpuni 'o e faille ki he keisi 'a ho'o tokotaha pekiá, kātaki 'o fetu'utaki ki he coronial.information@justice.govt.nz

'E lava 'e he kau faiongoongó mo e kakai 'o e fonuá 'o sio ki he faille fakakolonā 'a 'eku tokotaha pekiá?

'I he malumalu 'o e lao 'a Nu'u Silá, 'e lava ke 'oatu 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e kolonaá ki ha taha pē 'i he fonuá pe ko e kau faiongoongó 'i ha'anau kole ia.

Te nau toe lava foki 'o kole ha ngaahi tatau 'o e ngaahi pepa 'oku 'i he faille fakakolonaá. Ka neongo iá, 'oku 'ikai ke nau lava 'o ma'u atu ha fakamatala 'oku fu'u fakatāutaha pe pelepelengesi. 'Oku 'uhinga 'eni 'e 'ikai ke nau ma'u atu meí he faille 'a e fakamaau'angá ha ngaahi pepa hangē ko e ngaahi lipooti ki he sivi 'o e pekiá, ngaahi nouti na'e tuku 'e ha tokotaha na'e tāonakita pe ngaahi lau'itā 'oku pelepelengesi.

'Oku mahu'inga ke manatu'i 'oku lava ke fakahoko 'e he kolonaá ha tu'utu'uni ke ta'ofi hano pulusi 'o ha fakamatala 'e ni'ihī. Vakai ki he peesi 22 ki ha fakamatala lahi ange fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni ke ta'ofi faka'aufuli hano pulusi 'o ha fakamatala.

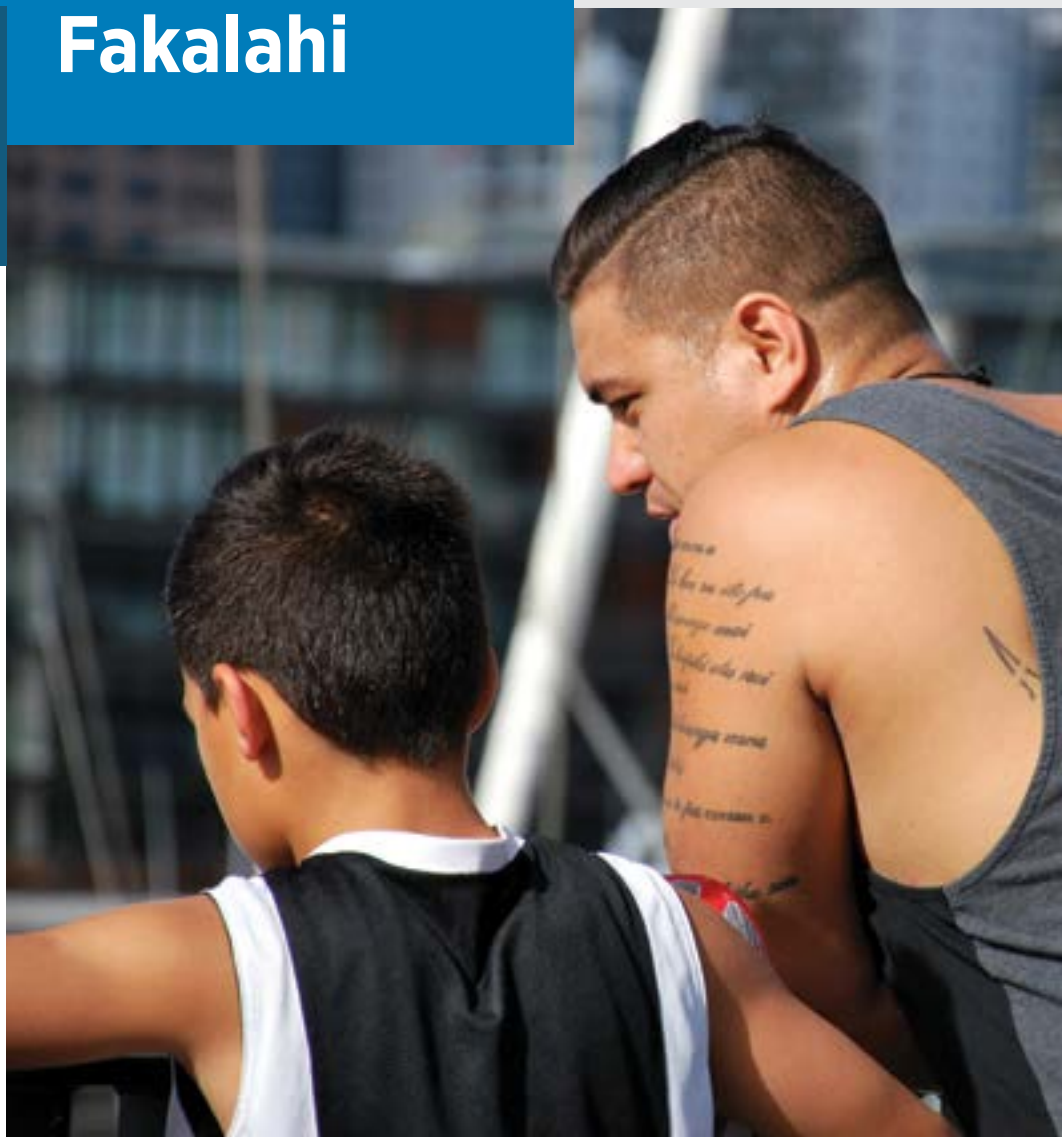
'Oku 'i ai foki mo e ngaahi fakangatangata tu'upau fekau'aki mo e fakamatala 'e lava 'e he kau faiongoongó 'o pulusi 'i he taimi 'oku hoko ai 'a e pekiá meí ha tāonakita pe mahalo'i ko ha tāonakita.

ME'A 'OKU TOKANGA KI AI 'A E KAU FAIONGOONGÓ

'E ala tokanga 'a e kau faiongoongó ki he ngaahi tupu'anga mo e ngaahi tūkunga 'o e hoko 'a e mālōlō 'a ho'o tokotaha pekiá. 'E malava ke lipooti atu 'i ha taimi 'e he mītiá ha fakamatala fekau'aki mo e mālōlō 'a ho'o tokotaha pekiá, pea te ke ala sio ki he kau faiongoongó 'oku nau kau atu ki ha hopo faka'eke'eke 'oku kaunga ki he mālōlō 'a ho'o tokotaha pekiá kapau 'e fakahoko ha hopo.

Kapau 'e fetu'utaki atu ha faiongoongo fekau'aki mo e mālōlō 'a ho'o tokotaha pekiá, ko e tu'utu'uni ia 'a'au pe te ke talanoa mo ia. 'Oku 'ikai pau ia ke ke talanoa mo ia, ka 'e lava pē ia kapau 'okú ke faka'amu ke fakahoko 'eni.

Fakamatala Fakalahi

KULUPU KI HE MAHAKI TUKUFAKAHOLO 'O E MAFÚ

Pekia fakafokifā meí ha mahakí'ia 'o e mafú 'oku tukufakaholo hifo

Ko e hā 'a e ngaahi fa'ahinga keisi 'oku fakatotolo'i 'e he Kulupu ki he Mahaki Tukufakaholo 'o e Mafú (Cardiac Inherited Disease Group pe CIDG)?

'Oku fakatotolo'i 'e he CIDG 'a e:

- pekia fakafokifā 'o 'ikai ha 'uhinga mahino ki ai 'i ha kakai mo'ui lelei kei ta'u sivi na'e 'ikai 'i ai ha me'a lalahi na'e 'ilo mei honau sivi hili 'enua pekia
- ngaahi pekia meí ha hamu (seizure) 'o 'i ai hano ngaahi natula ngali kehe
- pekia fakafokifā 'o 'ikai ha 'uhinga mahino ki ai 'i ha vai/tahi, 'a ha kakai 'oku nau poto 'i he kakaú pe ko ha sio atu 'a ha tokotaha ki ha tokotaha kehe na'e pekia lolotonga o 'ene kaukau 'i he vai/tahi
- ngaahi me'a na'e 'ilo'i mei hano sivi 'o ha pekia 'o ha ngalingali hili pe ngalingali ko ha mahaki mafu (cardiomyopathy) na'e tupunga meí ha mahaki tukufakaholo
- ngaahi pekia fakafokifā 'oku fekau'aki mo ha ngaahi faito'o ki he mafú, fo'i'akau vaitamini mo ha ngaahi faito'o kona tapu.

'Oku fakafuofua ko e kakai 'e toko 100 'i he vaha'a 'o e ta'u tahá ki he 40 'oku nau pekia fakafokifā 'i ha 'uhinga fakaenatula 'i Aotearoa 'i he ta'u takitaha. 'I ha vaeua nai 'o e ngaahi keisi ko 'ení, na'e 'ikai ke ma'u ha 'uhinga fakafaito'o (hangē ko ha mahaki mafu) mei hono sivi 'o e pekia ('ikai fakapapau'i 'a e tupu'angá), pe 'oku 'i ai ha ngaahi faka'ilonga 'o ha palopalema ki he uoua 'o e mafú (cardiomyopathy).

'E lava nai ha tokotaha kehe 'i hoku fāmilí pe kāingá 'o pekia meí he me'a tatau?

Ko e konga lahi 'o e ngaahi mahakí'ia 'o e mafú 'oku 'ikai tukufakaholo hifo ia (hokohoko hifo 'i he fāmilí pe kāingá). 'I he ngaahi keisi ko 'ení, 'oku hao pē 'a e ngaahi kupu kehe ia 'o e fāmilí mo e kāingá pea 'ikai fiema'u ia ke nau hoha'a pe te nau ma'u 'a e mahaki tatau.

'I ha vahe tolu 'e taha nai 'o e ngaahi keisi 'oku 'ikai fakapapau'i 'a honau tupu'angá, 'oku 'i ai ha makatu'unga fakafāmilí 'i ai, ko ia ai 'e ala tu'u lavea ngofua ai ha ngaahi kupu kehe 'o e fāmilí mo e kāingá. 'I he taimi 'oku ma'u ai ha palopalema ki he uoua 'o e mafú, 'oku malava ke ma'u 'e he vaeua 'o e ngaahi kupu 'o e fāmilí mo e kāingá 'a e fo'i afa (gene) tatau. Hili pē hano 'ilo'i 'e he kau toketaá 'a e kakai 'oku nau ala tu'u lavea ngofuá, 'e lava ke nau tokoni atu kiate kinautolu.

Ngaahi palopalema ki he uoua 'o e mafú

Kapau 'oku ma'u ha palopalema 'i he uoua 'o e mafú, 'e ala mahaló'i 'e he toketā pātulosiá ko e hoko 'a e pekia 'oku fekau'aki ia mo e me'a 'oku ui ko e 'sudden catastrophic heart rhythm disturbance' (uesia 'o maumau fakafokifā 'o fehalaaki ai 'a e tā 'a e mafú). 'E lava ke fakatupunga 'ení 'e ha mahaki tukufakaholo na'e 'ikai 'ilo 'e ha taha ki ai. 'E ala kole atu 'e he toketā pātulosiá mo e kolonā ha tokoni meí he CIDG, ko ha timi fakafonua ia 'o ha kau mataotao 'i he mafú mo e afa tukufakaholó.

Ko e fakatotolo 'a e CIDG

Kapau 'e fakatotolo'i ia 'e he CIDG, te nau 'oatu ha tohi ki he ngaahi kupu 'o e fāmilí mo e kāingá 'o fakaafe'i atu ke nau fakataha mo e kau mataotao ki he mafú mo e afa tukufakaholó. Kapau 'e lava, 'e fakahoko pē 'ení 'i homou feitu'ú koe'uhi ke 'oua 'e toe fefononga'aki lōloa holo 'a e fāmilí mo e kāingá. 'E tokoni kapau 'e lava ke kau fakataha ki ai 'i he taimi tatau pē ha ngaahi kupu tokolahi 'o e fāmilí mo e kāingá.

‘E talanoa atu ‘a e kau mataotaó fekau‘aki mo e ngaahi ‘ilo meí hono sivi ‘o e pekiá, tãnaki ha fakamatala ki he hisitōlia ‘o e fāmīlī mo e kāingá, pea kole atu ha fakamatala lahi ange fekau‘aki mo e hisitōlia fakafaito‘o ‘o e tokotaha kuo pekiá. ‘E faka‘atā atu hano fakahoko ‘o ha ngaahi sivi fakafaingofua, hangē ko ha ECG (sivi fakaongo ‘o e founa tā ‘a e mafú pe electrocardiogram) pea mo ha faka‘ata ‘o e mafú (sivi faka‘ata ke ‘ilo ‘a e fa‘unga ‘o e mafú pe echocardiogram), ki he fāmīlī ofi, hangē ko e ongo mātu‘á, fanga tehiná/ta‘oketé mo e fānaú.

‘E lava ke ‘i ai ha ngaahi sivi fakafaito‘o (toto, kakano mo e afa) meí he ngaahi kongana na‘e to‘o ke sivi na‘e kei tauhi mai meí he sivi ‘o e pekiá. Ko e ngaahi ola meí he ngaahi sivi ni ‘oku toe vakai‘i ia ‘e he timi ‘a e kau mataotaó, kau ai ‘a e toketā pātōlosiá, pea fakahoko atu ia ki he fāmīlī mo e kāingá pea mo e kolonaá.

Ko e hā ‘a e lōloa ki ai?

‘E lava ke fakahoko atu ‘e he toketā pātōlosia na‘á ne fakahoko ‘a e sivi ‘o e pekiá ‘a e keisi ki he CIDG. ‘E fiema‘u ke fakatatali ‘a e CIDG ki he ngaahi ola ‘o e sivi makehe ‘i he leepi meí he sivi ‘o e pekiá pea toki fa‘u ha līpooti.

Ko e angamaheni ‘e fa‘a tuku atu ‘e he kolonaá ‘a e līpooti ki he sivi ‘o e pekiá ki he fāmīlī mo e kāingá kimu‘a ‘i he fakatotolo ‘a e CIDG, koe‘uhi ke fakahoko ‘e he fāmīlī mo e kāingá ‘a e ngaahi fokotu‘utu‘u kotoa pē ‘oku fiema‘u ke fakahoko ‘e he fāmīlī mo e kāingá.

‘E lava ke laui māhina ‘a e fakatotolo ia ‘a e CIDG. ‘Oku lava ke māhina ‘e ua ki he tolu ‘a e ngaahi sivi ia ‘o e afá (genetic tests). ‘Oku fa‘a lōloa ange ‘a hono fokotu‘utu‘u ‘o e ngaahi kilīnīki mo e ngaahi sivi mafú ia, ‘o makatu‘unga pē ‘i he ngaahi nāunau ‘oku ma‘u ‘e he sēvesi tauhi ki he mo‘ui lelei pea mo e feitu‘u ‘oku ‘i ai ‘a e fāmīlī mo e kāingá.

‘Oku pau nai ke kau ki ai ‘a e ngaahi kupu ‘o e fāmīlī mo e kāingá?

‘Ikai. Ko ha sēvesi fakafaito‘o ‘eni ia ‘oku fokotu‘utu‘u ke tokoni ki he kakai ke kumi ha tupu‘anga ‘o e pekia ‘o e kupu ‘o honau fāmīlī mo e kāingá, pea mo sivi fakafuofua‘i pe ‘oku nau ‘i ha tu‘unga lavea ngofua. ‘Oku mau fokotu‘u mālohi atu ke ke kau mai ki ai, ka ‘oku ‘ikai pau ia ke ke fakahoko ‘eni.

‘Oku fiefia ‘a e kau fokotu‘utu‘u ngāue ‘a e CIDG ke nau ‘uluaki talanoa mo kimoutolu ‘i he telefoni. ‘E malava ke kei ‘i he ngaahi tu‘unga kehekehe ‘a e mamahi ‘oku foua ‘e he ngaahi kupu ‘o e fāmīlī mo e kāingá, pe ‘e malava ke ‘ikai ke nau fie kau mai kinautolu ‘i he taimi tatau mo ha ngaahi kupu kehe ‘o e fāmīlī mo e kāingá. ‘E fai foki ‘a e lelei taha ‘o e CIDG ke ne ngāue ‘o fakatatau mo e ngaahi fiema‘u ‘a e fāmīlī mo e kāingá.

Ko e hā ‘a e me‘a ‘e ma‘u meí he fakatotolo?

Kapau ko e pekiá na‘e tupu ia meí ha‘á ne fokoutua ‘o tu‘unga mei hono afa tukufakaholó, ‘e fekumi leva ‘a e fakatotolo ‘a e CIDG pe ‘oku uesia ai foki mo ha ngaahi kupu kehe ‘o e fāmīlī pe kāingá.

‘E lava leva ke faka‘ehi‘ehi meí ha pekia ‘o fou ‘i ha faito‘o faka‘aho pe, ‘i he ngaahi keisi hāhāmolofia, ‘i hano fokotu‘u ‘o ha mīsini makehe ke ne leva‘i ‘a e tā ‘a e mafú (pace-maker defibrillator). ‘E fakahā atu ‘e he timi CIDG pe ‘e fiema‘u ha taha ‘i he ongo founa faito‘o ni.

Felāve‘i mo e CIDG

Ko e sēvesi ni ‘oku tatakī ia ‘e Palōfesa Jon Skinner, Toketā Mataotao ki he Mafú mo e Tā ‘o e Mafú ki he Fānau liki, Falemahaki Starship Children’s Hospital. ‘Oku fengāue‘aki vā ofi ‘a e kau mataotao ki he mafú mo e sēvesi kilīnīki fakafonua ki he afa tukufakaholó.

A series of 20 horizontal dotted lines spanning the width of the page, intended for writing or drawing.

A series of 20 horizontal dotted lines spanning the width of the page, intended for writing or drawing.

MINISTRY OF
JUSTICE
Tabu o te Ture

Te Kāwanatanga o Aotearoa
New Zealand Government

MOJ0047_SEP22_TONGAN